

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: **«Правозахисна діяльність генерала Петра Григоренка та її
висвітлення на Заході»**

Виконала студентка 4-го року навчання
Спеціальності
032 «Історія та археологія»
Освітньої програми «Історія та археологія»
Дем'янчук Ірина Володимирівна

Науковий керівник: Шліхта Н. В.,
PhD, кандидат історичних наук, доцент
Рецензент Бажан О. Г.

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕР _____
« ____ » _____ 2020 р.

Київ – 2020

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Становлення особистості Петра Григоренка: еволюція політичних поглядів	6
1.1. Дитинство та юність у спогадах	6
1.2. Трансформація поглядів: пошук альтернатив та опозиційність.....	12
1.3. Дисидентська діяльність	18
Розділ 2. Діяльність генерала на Заході	28
2.1. Встановлення зв'язків Петра Григоренка із західною громадськістю ..	28
2.2. Шляхи поширення інформації.....	44
Розділ 3. Висвітлення діяльності Петра Григоренка в західних ЗМІ	53
Висновки	62
Список використаних джерел та літератури	64

Вступ

Особливості зародження та найхарактерніші риси дисидентського руху цікавлять багатьох дослідників. Адже вплив, який вони здійснили на постання громадянського суспільства у радянській державі важко переоцінити. Принципи опору тоталітаризму, способи мирного протистояння й боротьби із ним, а також методи поширення альтернативної інформації, що були сформовані ними, і досі становлять основу діяльності багатьох правозахисних та громадських організацій.

З усієї їх сукупності досліджень варто виокремити ті, які присвячені життю та діяльності чільних постатей руху. Яскравою постаттю серед українського дисидентства є Петро Григоренко, який пройшов становлення від «ідейного сталініста» до відомого правозахисника.

Мета роботи – проаналізувати біографію Петра Григоровича Григоренка з перспективи трансформації його світогляду від сталініста до дисидента та його правозахисну діяльність.

Відповідно до поставленої мети передбачено вирішення таких **завдань**:

- 1) На основі доступних джерел реконструювати та здійснити аналіз життєвих подій, які вплинули на формування його комуністичного світогляду та з'ясувати основні причини його трансформації;
- 2) Проаналізувати яким чином встановлювалися зв'язки Петра Григоренка на Заході, та описати шляхи поширення інформації за допомогою самвидаву і самвидаву;
- 3) Висвітлити погляд західної громадськості на особистість та правозахисну діяльність Петра Григоренка через засоби масової інформації.

Об'єктом дослідження є правозахисний рух у СРСР.

Предметом дослідження є дисидентська діяльність Петра Григоренка в період 1961-1987 рр.

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи аналізу і синтезу та метод історико-біографічного дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1960-ті – 1980-і рр., які збігаються з роками дисидентської та правозахисної діяльності Петра Григоренка у СРСР та на Заході.

Історіографія дослідження. Обрана тема є малодослідженою в історичній літературі. До уваги бралися праці, які стали допоміжними у розумінні історичного періоду, під час якого формувалася особистість Петра Григоренка. Для висвітлення доби та умов, у яких зростав та формувався дисидент, головним чином, було використано працю Бориса Фірсова «Різномудство в СРСР 1940-1960-і роки» 2008 року¹, в якій автор показує обставини завдяки яким радянські люди шукали та знаходили способи залишатися поза межами радянського впливу. До уваги також було взято працю Людмили Алексєєвої «Історія інакомудства» 1992 року², в якій дається систематизоване описання інакомудства в післясталінський період, намагання радянських правозахисників винести обговорення теми порушення прав на міжнародний рівень та дослідження Юрія Аксютіна «Хрущовська «відлига» і суспільні настрої в СРСР в 1953-1964 рр.» 2010 року³, де відображені настрої радянського суспільства того періоду. Було опрацьовано дослідження спільну монографію Олега Бажана та Юрія Данилюка «Опозиція в Україні» 2000 року⁴ про діяльність опозиційних сил, механізм політичних репресій в Україні у другій половині 1950-х – 1980-і роки. Важливою колективною працею є «Крамола: інакомислення в СРСР за

¹ *Фирсов Б.* Разномыслие в СССР 1940-1960-е годы. – Санкт-Петербург, 2008.

² *Алексеева Л.* История инакомыслия. – М: Издательство Вестъ, 1992.

³ *Аксютин Ю.* Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – 2-е изд., испр. И доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010.

⁴ *Бажан О., Данилюк Ю.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000.

Хрущова і Брежнєва 1953-1982 рр.» 2005 року⁵, в якій аналізується суспільна думка, яка сприймалася як «антирадянська», а також описуються різні форми «антирадянських проявів», таких як створення підпільних організацій та поширення самвидаву.

Джерельна база дослідження. З огляду на недостатній рівень розробки проблематики в історіографії, робота, головним чином, базується на джерелах. Джерельна база представлена его-свідченнями Григоренка та його друзів, колег, близьких, у яких наявні матеріали автобіографічного та біографічного характеру дисидента. Автобіографічні спогади представлені працями «В подполье можно встретить только крыс» (1981)⁶, «Спогади» (1984)⁷, «Наші будні» (1978)⁸.

Основний масив інформації було почерпнуто із західних діаспорних та англomовних пресових видань з музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип», що свідчили про долю Григоренка та його правозахисну діяльність в СРСР та на Заході. Зокрема, в архіві було взято для дослідження тексти передач радіостанції «Свобода», на яких Григоренко давав інтерв'ю закордонним репортерам.

Серед використаних джерел також є документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а саме, матеріали з Ф. 1., Оп. 25: документи загального відділу ЦК КПРС (секретна частина). Цінними для дослідження даної теми стали листи до ЦК КПРС, дані відділів ЦК КПУ та інших організацій про «антирадянську» діяльність Петра Григоренка за кордоном, та дали змогу дізнатися більше про діяльність західних ЗМІ.

⁵ Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / Сост.: В. А. Козлов, О. В. Эдельман, Э. Ю. Завадская; Под ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко. – М.: Материк, 2005.

⁶ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». – Нью-Йорк: Издательство «Детинец», 1981.

⁷ Григоренко П. Спогади / пер. Д. Кислиці. Детройт: Українські вісті, 1984.

⁸ Григоренко П. Наші будні . – Нью-Йорк: Сучасність, 1978.

Структура роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з трьох розділів, вступу, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі розглянуто становлення комуністичного світогляду, його перегляд, та сприйняття дисидентських ідей Петром Григоренком. У другому розділі увагу зосереджено на розширенні зв'язків Григоренка на Заході з американською громадськістю та діаспорними правозахисними організаціями, а також плідній співпраці з самвидавом і тамвидавом. Третій розділ висвітлює погляд західної громадськості на особистість та правозахисну діяльність Петра Григоренка через пресу, радіомовлення та телебачення.

Розділ 1. Становлення особистості Петра Григоренка: еволюція політичних поглядів

1.1. Дитинство та юність у спогадах

Петро Григорович Григоренко народився в 1907 році в селі Борисівка Приморського району Запорізької області. Виріс в українській селянській родині. Батько, Григорій Іванович Григоренко, був звичайний сільським агрономом, мати, Агафія Семенівна Григоренко (Біляк), померла від тифу, коли Петру виповнилося три роки, тому образ матері не зберігся в його пам'яті. Невдовзі з початком Першої світової війни, батько пішов на фронт і Петро разом зі своїми братами Максимом та Іваном залишилися під наглядом новоспеченої мачухи, яка в спогадах Григоренка постала ласкавою та працелюбною жінкою⁹.

Згідно з однією із версій, родинні корені Григоренка сягають часів козацтва. Його прадід був вільним козаком, якому дали прізвисько Чорногорець, що, очевидно, вказує на його походження: «А в Запорозжьи був звычай давати призвище залежно вид того звидки прибув козак — з Басарабийи — Басараб, з Сэрбийи — Сэрб и т. д. То коли б наш пращур прибув з Черногорийи, йому й имья — Черногорэц»¹⁰.

Юність Петра Григоренка минула у важких обставинах перших десятиліть ХХ століття. Перша світова війна, спровокована нею Лютнева революція 1917 року, Українська революція та її поразка та встановлення радянської влади в Україні сформували умови життя не лише Петра Григоренка, а й усього молодого покоління тих років. Життя юного школяра було обтяжене проблемами: батько та дядько були на фронті, мачуха пішла з дому, бабуся – в лежачому стані. Залишилася дружина дядька Глаша з двома

⁹ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Я не был ребенком. – Нью-Йорк: Издательство «Детинец», 1981. – С. 8.

¹⁰ Там само. – С. 23.

дітьми, проте хвора на туберкульоз¹¹. Тому опікуватись малолітніми Григоренками зголосились далекі родичі. Від цього, справи в сім'ї не налагодились, а лише погіршилися – частина майна та худоба була продана опікунами, проте грошей саме Григоренкам не перепало¹². Тому невдовзі довелося відмовитися від такої «допомоги». Внаслідок чого з 1915 року Петро разом з братами почали самостійне життя. Він пізніше згадував про те життя, коли задля виживання доводилося запрягати коней, їхати на поле та вантажити повну арбу¹³ пшениці та вдома її молотити¹⁴. Григоренко був одним із тих, хто належали до першого власне «радянського» покоління дітей, які вирости в період кризового формування суспільства. Це покоління, яке мусило рости без батьків та власними силами мали досягати усього що їм було потрібно, що й в тій чи іншій мірі відображалось на подальшій їх долі¹⁵.

На свідомість Григоренка з дитинства значний вплив здійснювала Церква, що, очевидно, зумовило формування його майбутнього світогляду. На ставлення Григоренка до релігії впливав священик, отець Володимир Донський, що жив з Григоренками по сусідству¹⁶. З юних років Петро був релігійною людиною, намагався не пропускати жодної служби та можливості прислужити священику. Згадував, що згодом ніколи не з'являлося відчуття свята на радянські Перше травня, день революції чи день Перемоги, як це було під час Великодня¹⁷. Тому дії «влади більшовиків та чекістів», які

¹¹ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Я не был ребенком. – С. 28.

¹² Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Я не был ребенком. – С. 29.

¹³ Арба – високий двоколісний візок.

¹⁴ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Первые опыты самостоятельной жизни. – С. 29.

¹⁵ Фирсов Б. Разномыслие в СССР 1940-1960-е годы. – С. 12.

¹⁶ Там само. – С. 34.

¹⁷ Там само. – С. 32.

«бандитським методом» захоплювали їхню церкву та вилучали церковні цінності, міцно закарбувалися в його пам'яті¹⁸.

Розуміючи важливість освіти, батьки намагались надати своїм дітям освіту і як її наслідок – більше перспектив у майбутньому. Комуś вдавалось скористатись таким шансом, а комуś – ні. Петро Григоренко, згадував як, будучи дитиною, завжди мав бажання навчатись і мав до цього хист. На відміну від своїх однолітків, він знав напам'ять весь Буквар, і робив уроки разом зі старшим братом Іваном¹⁹. Коли почав ходити до школи, одразу виявилась його схильність до вивчення точних наук. Однак, попри цікавість до навчання, він мав далеко не зразкову поведінку. Він завжди відстоював свої права та приймав участь чи не у всіх шкільних бійках²⁰. Вже будучи старшокласником він відвідував новостворений в їх селі відділ «Просвіти», де дізнався про велику кількість української літератури, зокрема його вразив Тарас Шевченко. Серед його улюблених авторів були також Панас Мирний, Леся Українка, Марко Кропивницький, Іван Франко та ін. У сільській школі часто влаштовували «читанки», ставили театральні постанови, які він відвідував²¹.

У 1918 році Григоренко закінчив сільську школу, та вступив до Ногайського реального училища. Однак, навчатись там йому не судилось, невдовзі його виключили. Причиною став випадок, коли Петро Григоренко, як він сам описує, заступився за єврейського хлопчика з першого класу їхнього училища, на якого напали старші учні викрикуючи: «Бей жидов – спасай Россию»²². Подібні випадки тоді не були рідкістю, поширення антисемітизму було звичним явище для тогочасного постімперського

¹⁸ *Григоренко П.* «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Отец Владимир Донской. – С. 35.

¹⁹ *Григоренко П.* «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Я узнаю свою фамилию. – С. 22.

²⁰ Там само. – С. 24.

²¹ Там само. – С. 62.

²² Там само. – С. 45-52.

простору, саме євреїв називали одними з головних винуватців усіх бід. Тому ця подія є показовою щодо характеристики Григоренка як справедливого та добродушного юнака, який не боїться піти заради своїх принципів та проти загальної думки.

Тим часом політична ситуація в Україні, як і всюди на постімперському просторі, набула непередбачуваності: виникали різноманітні рухи, гуртки та осередки. Між ними зароджувалась та трансформувалась в способах політична боротьба, метою якої було завоювання підтримки більшості місцевого населення. З усієї сукупності політичних сил перших десятиліть ХХ ст. найрадикальнішими в своїх гаслах та методах діяльності були комуністи. Поширення їхніх ідей, як сам зазначав Григоренко, він сприймав із захопленням²³. Тому 1922 року він стає членом комуністичної «ячейки», де почав виконувати роль агітатора. Він надихнувся «Азбукою комунізму» Миколи Бухаріна: ідеї цієї книги виявилися йому настільки простими та цікавими, що поступово він вивчив напам'ять усю цю працю.²⁴ Він згодом зауважував: «Мы с энтузиазмом воспринимали эти идеи. Они становились нашей верой, нашей религией. Счастье всего народа — вот цель. И ради этой великой цели можно всем пожертвовать, в том числе своей жизнью».²⁵

Суперечливою подією у житті Григоренка стало закриття у 1922 році церкви, у якому він взяв участь, та створення на її місці сільського клубу²⁶. Адже до того, як Петро став комсомольцем, він був віруючим християнином, який до всього поважав та цінував свого духовного наставника священика Володимира: «У меня было пакостно на душе. Я любил о. Владимира, да и

²³ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Первые искания. — С. 60.

²⁴ Там само. — С. 63.

²⁵ Там само. — С. 64.

²⁶ Там само. — С. 72.

глубокая моя религиозность не могла так сразу пройти. Но чем больше протестовал мой внутренний голос, тем похабнее вел я себя внешне»²⁷.

Займаючись агітаційною роботою в комсомолі, того ж 1922 року Петро Григоренко переїжджає в Юзівку (нині Донецьк), де вступає до професійно-технічної школи. Закінчивши, отримує спеціальність «слюсар», та починає працювати слюсаром, кочегаром, зціплювачем вагонів²⁸. У 1925 року він став спочатку помічником машиніста, а згодом машиністом на маневровому паровозі, який відповідав за пересування вагонів по станційних коліях, розформування потягів та подачі вагонів на ремонтних шляхах²⁹.

Щире та свідоме сприйняття комуністичних ідеалів штовхало його до політичної діяльності. Тому упродовж 1922-1925 років він став агітатором одного із комуністичних осередків та розпочав активну діяльність у сформованому ним піонерському загоні. Він проводив різноманітні спортивні й військові ігри та різноманітну агітаційну роботу. Коли розпочалась активна боротьба із «троцькістами», Григоренко не залишився осторонь. Прочитавши статтю «Октябрь и теория “перманентной” революции Троцкого» Сталіна в «Рабочей газете» в 1924 році, в якій той відкидав ідеї Троцького та стверджував можливість створення соціалістичного суспільства, Григоренко надихнувся нею та пропагував ці ідеї в масах.³⁰ На хвилі тих подій, 1926 року він влаштувався політруком в трудовій школі та в дитячому закладі для неповнолітніх правопорушників. А у 1927 році вступив до комуністичної партії.³¹

У 1929 році Григоренко вступив до Харківського політехнічного університету. Навчання в університеті відбувалось в контексті загострення внутрішньополітичних процесів в СРСР. Прихід до влади радикальних

²⁷ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Первые искания. – С – С.72.

²⁸ Там само. 83.

²⁹ Там само. – С. 91.

³⁰ Там само. – С. 89.

³¹ Там само. – С. 105-109.

політичних сил та нагнітання військового протистояння в Європі змушувало радянську владу готуватись до можливої військової конфронтації. Невщухаючий опір колективізації, що розглядалась партійним керівництвом як основне джерело фінансування подальшої перебудови економіки та переозброєння армії, вимагав негайних дій. Це спровокувало голодомор 1932-1933 років, а ненадійність досі вцілілих рештків старої інтелігенції – до «Шахтинської» справи та інших³². Григоренко уже був свідком жаків голоду 1921-1922 та 1932-1933 років, тому будучи свідком справи «Спілки визволення України» відразу помітив хибність та надуманість звинувачень. Ця подія справила на нього доволі негативне враження: «Процесс произвел на меня какое-то неопределенно-тягостное впечатление. Подсудимые какие-то пришибленные, приниженные, жалкие. Обвинения расплывчатые, неуловимые. Все выглядит как плохо отрепетированный спектакль с плохими актерами».³³ Пізніше, він ще буде свідком репресій в армії та інших репресій радянської влади, проте він до певного часу щиро вірив, що партія до цього непричетна³⁴.

Згодом доля привела Петра Григоренка у військо. Закінчивши у 1931 році інженерно-військову академію ім. Куйбишева він стає фаховим військовим. Упродовж 1934 - 1937 років він служив на командних посадах у Білоруському військовому окрузі, потім - став слухачем академії Генерального штабу. Саме в армії він знайшов вірних друзів, які щиро підтримували його згодом у дисидентській діяльності.³⁵ Початок Другої світової війни Григоренко зустрів на Далекому Сході, де він став учасником боїв на річці Ханхін-Гол під час радянсько-японського конфлікту. Упродовж 1944 - 1945 років він взяв участь у боях на інших фронтах Другої світової

³² Фирсов Б. Разномыслие в СССР 1940-1960-е годы. – С.23.

³³ Там само. – С. 130.

³⁴ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Продолжаю «вариться»... – С. 94.

³⁵ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Война закончена. – С. 393.

війни, зокрема, на українському, де був двічі поранений. Завершення війни він зустрів у званні полковника на посаді начальника штабу дивізії. Був нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного прапора, орденом Червоної зірки, орденом Вітчизняної війни і шістьма медалями.³⁶

1.2. Трансформація поглядів: пошук альтернатив та опозиційність

Після завершення Другої світової війни, Петру Григоренку запропонували посаду командира дивізії на Далекому Сході³⁷. Це було передбачувано, оскільки за роки війни Григоренко здобув військовий досвід і тісно пов'язав своє життя із військом. За його словами: «Мати дивізію у 38 років – це трамплін для найвищого злету», і ця перспектива його дуже вабила.³⁸ Але напередодні поїздки на Далекий Схід плани різко змінилися: дружина Зінаїда мала хворого сина Олега від першого чоловіка і вже народила їх спільного сина, Андрія. Так вийшло, що важкі пологи підірвали її здоров'я і Григоренку довелося відмовитися від вигідної пропозиції, аби бути поруч з дружиною та допомагати їй³⁹. Так, у грудні 1945 року він почав працювати викладачем Військової академії ім. М. В. Фрунзе у Москві, але перспективи просування по службовій драбині там не було⁴⁰. Як згадує Григоренко, він тоді не уявляв, що це рішення залишитися у Москві стане для нього вирішальним. Адже він врятувався від жахливих злочинів, тому що, дивізію, командувати якою його хотіли призначити, відправили придушувати повстанських рух в Україні. І Григоренко зізнався: «Я тодішній був здатний на таке».⁴¹

Після повернення з війни, ставлення Григоренка до радянської влади починає змінюватись. Перебуваючи на фронті він бачить, якою не ідеальною

³⁶ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – К. : Смолоскип, 2008. – С. 731.

³⁷ *Григоренко П.* «В подполье можно встретить только крыс...». – С. 395.

³⁸ *Руденко Р.* Петро Григоренко мріяв будувати мости... // Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 28.

³⁹ Там само.

⁴⁰ *Григоренко П.* «В подполье можно встретить только крыс...». // *Григоренко П.* Решающий поворот. – С. 398.

⁴¹ Там само. – С. 399.

була радянська система: військові прорахунки, відсталість в озброєнні, численні втрати на фронті⁴². Особливо, зіграли роль у формуванні поглядів Григоренка повоєнні чистки, які забрали життя багатьох досвічених військослужбовців: «колосальні, ні з чим незрівняні втрати, що зачепили кожную радянську сім'ю, результат, перш за все, тої страшної «чистки», яка була проведена генералісімумом серед керівних кадрів у всіх сферах нашого державного і суспільного життя»⁴³. Попри це, у спогадах Григоренко зазначає, що йому доводилося приховувати від радянської громадськості відсталість в озброєнні радянської армії, а також помилки радянського керівництва у Другій світовій війні⁴⁴.

Працюючи викладачем в Військовій академії, Петро Григоренко занурюється у викладацьку та дослідницьку роботу, результатом якої стало написання близько 80 робіт з військової історії, теорії і кібернетики, написання підручника для військової академії, та захист кандидатської дисертації «Наступальний бій дивізії в гірській лісистій місцевості»⁴⁵. За свідченнями Григоренка: «писання статей та опрацювання завдань мали й матеріальний стимул – оплачувались гонорарами. Родина складалася з дев'яти осіб ...тому треба було додатково заробляти»⁴⁶. Із 1959 року він був призначений на роль начальника кафедри оперативно-тактичної підготовки⁴⁷, а згодом отримав звання генерала-майора.

Однією з важливих подій, яка зіграла роль у формуванні майбутніх поглядів Петра Григоренка, стала поїздка на відпочинок в рідне село

⁴² Фирсов Б. Разномыслие в СССР 1940-1960-е годы. – С. 127.

⁴³ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали // Григоренко П. Приховування історичної правди – злочин перед народом! – С. 151.

⁴⁴ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...» // Григоренко П. Решающий поворот. – С. 412.

⁴⁵ Зубарев Д. Кузовкін Г. Генерал, правозахисник, член-засновник Московської та Української гельсінської груп // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 731.

⁴⁶ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Решающий поворот. – С. 400.

⁴⁷ Це формулювання маскувало справжню назву – Кафедра військової кібернетики.

Борисівка в 1949 році. Односельчани були раді зустріти Григоренка, що повернувся з війни, та мав уже звання генерала-майора. Вони звернулись до нього з проблемами утисків та зловживання, які їх переслідують в їх рідному селі, що генерал Григоренко їм допоможе у цьому⁴⁸. Для самого Григоренка це було одночасно й дивно і незрозуміло, чому таке відбувається: «Потрясенный раскрывшейся перед ним картиной деревенской повседневности, Петро Григоренко со всей свойственной ему горячностью стал добиваться восстановления справедливости, и — некоторый успех был им достигнут. Однако осиное гнездо было растревожено: последовали доносы»⁴⁹. Можна припустити, що це також могло бути одним із чинників, що відкрило очі Петру Григоренку на дійсну суть радянської влади.

Особисті свідчення Григоренка дають можливість припустити, що однією із причин зміни «сталінського» світогляду стала його дружина Зінаїда. Їхній шлюб здавався дивним керівництву Григоренка: він одружився з жінкою, всі рідні якої були знищені «радянським правосуддям»⁵⁰:

у 30-х роках втратила брата, застреленого на Далекому Сході, чоловіка — професора Інституту червоної професури, убитого на слідстві, сестру, знищену в сталінських таборах, зятя, розстріляного сталінськими катами. Вона і сама скуштувала слідчу в'язницю тих років. Вона вміла узагальнювати життєві явища і робити висновки. Дуже обережно і тактовно вона почала освічувати і мене⁵¹.

Перебуваючи в Москві, Петро Григоренко мав нагоду познайомитися з другом дружини Зінаїди Василем Теслою, який здійснив неабиякий вплив на формування майбутніх поглядів Петра Григоренка. Григоренко так описав позицію свого нового товариша:

⁴⁸ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. — Амстердам: Фонд имени Герцена, 1973. — С. 8.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Григоренко П. Наші будні // Хто ж такі ці дисиденти? — Нью-Йорк: Сучасність, 1978.

Ідейно він лишився комуністом, а проте дійшов твердого висновку, що ніякого комунізму в радянській країні немає, що люди які правлять країною, ні в які ідеї не вірять, що вони звичайні гангстери, які дбають тільки про збереження своєї влади, ладні заради того піти на будь-яке злочинство». У спогадах Григоренко підкреслював, що на той час він був «ідейним сталінцем», але його другу вдалося переконати його у невідповідності ленінських ідей та сталінської практики: «Наслідком того я ставав на той єдиний шлях, яким ідуть у дисидентство люди з комуністичними переконаннями»⁵².

У 1953 році зі смертю Сталіна кризові явища в радянському суспільстві наростали. Смерть багаторічного лідера призвела до поширення відцентрових та деструктивних процесів серед різних соціальних груп. Назрівало протистояння між прихильниками сталінізму та новою генерацією адептів комунізму, що намагались знайти власний шлях побудови соціалізму. Сталіністами таке вільнодумство вважалось відступом від генеральної лінії партії, що сформулювалась ще Леніном й дотримувалась Сталіном. Вони стверджували, що воно підривало основні принципи не лише ідеології партії а й фундаментальні основи СРСР⁵³.

XX з'їзд КПРС 25 лютого 1956 року став приголомшливою подією для них. Критика Сталіна з вуст найвищих партійних посадовців, вже ніяк не була схожою на вільнодумство окремих «відступників», а й набувало вже рис державної політики⁵⁴. Саме тоді, Григоренко переосмислив політичну систему Радянського Союзу, та зрозумів, щ помилявся у її відповідності ідеям, які висував Ленін. Він прийняв рішення відкрито виступити з доповіддю на цю тему, скориставшись можливістю виступити на зустрічі партійного керівництва, яке відбувалося восени 1961 року: « У моїй душі панував розлад. Мені важко було мовчки терпіти лицемірство правителів, та одночасно я розумів, що виступ коштуватиме мені способу життя, що цілком

⁵² Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 319.

⁵³ Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. – С. 190-209.

⁵⁴ Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневе, 1953–1982 гг. – С. 168-186.

мене влаштовував, (...) з особливою силою навалилася на мене думка, яка давно вже переслідувала мене: «Треба виступати, не можна мовчати»»⁵⁵.

Так, 7 вересня 1961 року на партійній конференції Григоренко виголосив промову, в якій запропонував:

усилить демократизацию выборов и широкую сменяемость. Необходимо прямо записать в программу — о борьбе с карьеризмом, беспринципностью в партии, взяточничеством. Если коммунист на любом руководящем посту культивирует бюрократизм, волокиту, угодничество, он должен отстраняться от должности, направляться на работу, связанную с физическим трудом...⁵⁶.

Дисидент Лев Копелев згадував: «Он говорил, что критика режима — тогда его называли «культом личности» — ведется непоследовательно, не по-марксистски, ибо не критикуются те условия, которые породили сталинскую диктатуру с ее губительным произволом⁵⁷. Григоренко фактично виступив проти появи нового культу — культу Хрущова, адже відкрито заявив: «Все ли сейчас делается, чтобы культ личности не повторился?»⁵⁸. В результаті, всі ті хто аплодував йому під час виступу, під погрозою членів партії зголосилися проголосувати за позбавлення генерала Григоренка депутатського мандата та усунення від викладання в академії. Григоренко також отримав сувору догану по лінії партії і був переведений на службу в Далекосхідний військовий округ⁵⁹, назвавши виступ Григоренка «політично незрілим»⁶⁰.

У 1961 - 1963 роках Григоренко перебував у так званому «засланні на Далекий Схід». Там він й осмислив принципи та методи власної опозиційної діяльності. До відкритої опозиції владі він залучав спочатку власне найближче оточення та своїх родичі. Так, восени 1963 року він створив підпільну організація під назвою «Спілка боротьби за відродження

⁵⁵ Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. — С. 731-732.

⁵⁶ Человек, который не мог молчать... / под общ. ред. А. П. Григоренко; ОО «Харьковская правозащитная группа». — Харьков: ООО «Издательство права человека», 2015. — С. 25.

⁵⁷ Копелев Л., Орлова Р. Мы жили в Москве // Генерал. — Москва: «Книга», 1990.

⁵⁸ Человек, который не мог молчать... — С. 25.

⁵⁹ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. — С. 731.

⁶⁰ Там само. — С. 441.

ленінізму», до якої приєдналися рідні та декілька його друзів⁶¹. Написані листівки, були поширені Григоренком в різних містах Радянського Союзу. Темою листівок було створення нового формати політичної системи в Союзі.⁶²

Опозиційність генерала не могла і надалі залишатись не покараною в радянській державі. 1 лютого 1964 року його було затримано органами КДБ і поміщено до внутрішньої в'язниці. Там він отримав пропозицію голови КДБ Володимира Семичасного «покаятись», щоб уникнути арешту та суду⁶³. Відмовившись, каральні органи звинуватили Григоренка у порушенні санкції ст. 70 Кримінального кодексу РРФСР, що передбачала покарання за агітацію або пропаганду, здійснювану з метою підриву чи ослаблення радянської влади, у вигляді позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з можливим засланням на строк до п'яти років. Практика звинувачень та засуджень за порушення санкції цієї статті було поширеним явищем для кінця 1950-х років. Це було зручним способом розправи над інакодумцями⁶⁴.

Суд направив Петра Григоренка на судово-психіатричну експертизу в Інститут ім. Сербського, де він був визнаний неосудним. Офіційним його діагнозом став «параноїдальний розвиток особистості, що виник в особистості з психопатичними рисами характеру»⁶⁵. Інші члени «Спілки» були визнані слідством «такими, що потрапили під вплив душевнохворого» і зазнали позасудового переслідування⁶⁶. 17 липня 1964 р. ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР Петро Григоренко був направлений на примусове лікування в Ленінградську спеціальну психіатричну лікарню, а 29

⁶¹ *Зубарев Д. Кузовкін Г.* Генерал, правозахисник, член-засновник Московської та Української гельсінської груп // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 732.

⁶² *Григоренко П.* Спогади / пер. Д. Кислиці. Детройт: Українські вісті, 1984. – С. 765.

⁶³ Человек, который не мог молчать... – С. 26-27.

⁶⁴ Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев, 1953–1982 гг. – С.36.

⁶⁵ Человек, который не мог молчать... – С. 27.

⁶⁶ *Зубарев Д. Кузовкін Г.* Генерал, правозахисник, член-засновник Московської та Української гельсінської груп // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 732.

серпня 1964 року постановою Ради міністрів СРСР - позбавлений звання генерала⁶⁷. Таким чином, його родина залишилася без будь-яких засобів для існування: ні зарплатні, ні пенсії⁶⁸.

Подальший розвиток подій сприяв покращенню його становища. Звільнення з посади головного об'єкта його критики – Микити Хрущова – сприяло анулюванню всіх звинувачень Петра Григоренка. Офіційною ж причиною виписки з психлікарні 22 квітня 1965 року стало його «одужання».⁶⁹ Однак, з лікарні його виписали як інваліда 2 групи та призначили солдатську пенсію у 22 рублі. Григоренко відмовився від неї та пішов працювати спочатку вахтером за 60 рублів на місяць, а потім вантажником, де платили трохи більше⁷⁰. Григоренко одночасно писав та вимагав, аби його поновили в чині генерала і призначили генеральську пенсію. Чин так і не повернули, але пенсію призначили: не генеральську, яка б мала становити 300 рублів, а 120 рублів⁷¹.

1.3. Дисидентська діяльність

Після цього, генерал почав встановлювати зв'язки з іншими представниками опозиційного руху, які впливали на його світогляд. Перебуваючи у Ленінградській психлікарні, Григоренко познайомився з Олексієм Добровольським⁷². А навесні 1966 року він познайомив Петра

⁶⁷ *Зубарев Д. Кузовкін Г.* Генерал, правозахисник, член-засновник Московської та Української гелсінської груп // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 732.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ *Руденко Р.* Петро Григоренко мріяв будувати мости... // Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 30.

⁷¹ *Савенко Ю.* Дело генерала Петра Григоренко по материалам посмертной экспертизы // Независимый психиатрический журнал. – 1992. – № 3-4. – С. 40.

⁷² *Грай В.* Генерал П. Григоренко та його друзі // Українське народне слово. – 1980. – 28 лютого.

Григоренка з Володимиром Буковським⁷³, який ввів його в коло московських дисидентів. Його близькими друзями стали Сергій Писарев, Олексій Костерін, Юрій Галансковий⁷⁴. До того ж, наприкінці 1967 року академік Андрій Сахаров прислав Петру Григоренкові свою працю «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу» з проханням подати свої зауваження. Григоренко це прохання виконав, і з цього почалася їхня дружба⁷⁵. Саме ці нові знайомства відкрили йому інший світ – світ людей, які відкрито боролися за права та свободи людей в Радянському Союзі.

За висвітлення детального аналізу порушень законів під час процесу у січні 1966 року над дисидентами Даніелем та Синявським упорядників літературних збірників самвидаву «Фенікс» та «Біла книга» заарештували, а друзів Григоренка: Олександра Гінзбурга, Юрія Галанскова, Олексія Добровольського та Віру Лашкову - було заслано в табори⁷⁶. Саме після цього випадку, як він сам згадував, Григоренко почав активно використовувати самвидав для публікації своїх статей на захист несправедливо засуджених. А такі самвидавні видання як «Хроніка поточних подій», за словами Григоренка, в умовах тотальної цензури допомагали побачити «скорботну ходу на Голгофу найкращих людей різних національностей, поневолених Росією»⁷⁷.

Упродовж 1967 - 1968 років Петро Григоренко став одним найактивніших з організаторів петиційної кампанії на захист Гінзбурга, Галанскова, Марченко, Белгородської та багатьох інших дисидентів⁷⁸. Разом з іншими учасниками правозахисного руху, він взяв участь у демонстрації в

⁷³ Є свідчення, що з Володимиром Буковським він познайомився ще в Ленінградській СПЛ.

⁷⁴ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 30.

⁷⁵ Руденко Р. Петро Григоренко мріяв будувати мости... // Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 31.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Фирсов Б. М. Разномыслие в СССР. 1940-1960-е годы. – С.343-348.

Москві на площі Пушкіна в 1967 році, коли вийшли з вимогою звільнення арештованих та скасування протизаконного указу про доповнення Кримінального кодексу частинами І-ю та ІІІ-ю статті 190 про «Розповсюдження завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад»⁷⁹.

Окрім участі в демонстраціях, Григоренко писав листи у верховні органи КДБ проти порушень прав радянських громадян різних соціальних прошарків. Наприклад, лист голові Верховного суду СРСР Олександрову Горкіну та генеральному прокурору СРСР Роману Руденку, написаний грудня 1967 року. У листі йшлося про несправедливе позбавлення свободи Московським міським судом робітника Віктора Хауста до трьох років позбавлення волі згідно зі ст. 190 УК РСФРР. - «боротьба з хуліганством», та поскаржився на розгін працівниками каральних органів мирної демонстрації на захист Віктора Хауста⁸⁰.

Зокрема, Григоренко писав відозви в органи КДБ стосовно сфабрикованих справ. Він стверджував, що процедура «суду» відбувалася в напівпорожньому залі, де були присутні працівники КДБ та обрана ними аудиторія. Навіть свідки, які згідно з законом після подання свідчень повинні були залишатися в залі суду, виходили з приміщення. Жоден радянський громадянин не міг потрапити до суду без дозволу працівників КДБ та міліції, а склад суду та прокурор, адвокати були визначені слідчим органом. Одну з відозв було написано Григоренком в січні 1968 року до суду, де відбувався судовий процес над дисидентами Галанським, Гінсбургом, Добровольським і Лашковою⁸¹.

Григоренко брав активну участь у захисті свободи цілих народів. Так, 5 вересня 1967 року Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про

⁷⁹ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали . – С. 31.

⁸⁰ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 95.

⁸¹ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали . – С. 731.

громадян татарської національності, які проживали в Криму», який скасовував звинувачення в зраді кримських татар, проте проголошував нібито повне укорінення кримських татар в Узбекистані. Розпочалась активна боротьба кримських татар за їх повернення на батьківщину. Скласти петиції кримським татарам допомагали дисиденти, зокрема Олексій Костерін, який згодом передав ці повноваження Григоренкові⁸².

17 травня 1968 року Григоренко вийшов з кримськими татарами на демонстрацію на Старій площі перед будівлею ЦК КПРС⁸³. Згодом, ним було підготовлено аналітичну інформацію для західних кореспондентів. Події весни 1968 року привернули його увагу ще й до Чехословаччини. У зв'язку з Празькою весною Петро Григоренко написав відкритий лист «До членів Комуністичної партії Чехословаччини, до всього чехословацького народу», в якому висловлював підтримку та слова подяки за боротьбу за зміни в країні⁸⁴. Окремим листом Григоренко написав безпосередньо Олександрові Дубчеку, де дав поради стосовно можливої оборони країни від радянської інтервенції⁸⁵.

Влада усіма методами намагалась припинити опозиційну діяльність Петра Григоренка. Постійно проводячи нагляд за його діяльністю та інші не публічні заходи контролю. У листі Григоренка генеральному прокурору СРСР Роману Руденку від 4 грудня 1968 року вказано, що 19 листопада з 7 години ранку до 7 години вечора на квартирі дисидента здійснювався обшук за участю працівників КДБ, який організовував Врагов Олексій Дмитрович,

⁸² *Григоренко П.* Позор: Заявление по поводу последнего письма крымских татар к правительству СРСР! – 1978. – 30 августа.

⁸³ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 33.

⁸⁴ Человек, который не мог молчать... – С. 185.

⁸⁵ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 733.

людина, що «не мала уявлень у процесуальних нормах та ввічливості»⁸⁶. Сам працівник відмовився назвати посаду та місце роботи⁸⁷.

«Профілактичні бесіди» вважалися найбільш м'яким покаранням для учасників дисидентського руху. У Записці №360-А голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Юрія Андропова в ЦК КПРС «Про попереджувально-профілактичну бесіду з Григоренком П.Г.» від 12 лютого 1976 року вказано, що дисидент мав зв'язки із А. Сахаровим і був засуджений «за антирадянську діяльність і розповсюдження наклепів, що псують радянський державний і суспільний устрій», а також звинувачувався в антирадянській пропаганді. У «профілактичній бесіді» Петра Григоренко було вказано, що діяльність генерала наносить шкоду інтересам радянської влади і в разі продовження йому буде винесений офіційний вирок, тому дисидент відповів, що буде звертатися із певних питань до офіційних інстанцій⁸⁸.

Ще одним із методів боротьби з дисидентами було прослуховування телефонних розмов та переглядання їх кореспонденції. Із проханням не посягати на свободу слова Григоренко звернувся у листі до Юрія Андропова 19 лютого 1968 року: «Настаиваю также, чтобы была прекращена унижительная для меня филерская слежка, прослушивание квартиры и телефонных переговоров, перлюстрация писем». На стеження за Григоренком приблизно витрачалося 4 тисяч рублів за місяць⁸⁹.

Мали місце напади працівників КДБ на дисидентів. Про це, зокрема, йдеться у відкритому листі голові Комітету Державної Безпеки при РМ СРСР Юрію Андропову 27 квітня 1969 року, у якому відображено факт

⁸⁶ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 172

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Григоренко П. Сокрытие исторической правды - преступление перед народом! Письмо в редакцию журнала «Вопросы истории КПРС». – Лондон - Онтарио: Заря, 1978. – С. 37.

⁸⁹ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 144.

хуліганського нападу на Петра Григоренка працівників КДБ, яким було доручено стежити за дисидентом⁹⁰.

Навесні 1969 року на прохання кримських татар, Григоренко готувався до суду над учасниками мирної демонстрації, яка була приурочена національному святу весни та дню народження Леніна у м. Чирчику Ташкентської області. Працівники КДБ неодноразово попереджували про можливі наслідки його участі у цій справі, проте він не піддавався на їхній тиск. Тому, у зв'язку з «тривалою та активною участю у виготовленні, розмноженні та розповсюдженні документів, у яких містяться завідомо брехливі вигадки, що ганьблять радянський державний та суспільний лад», 7 травня 1969 року Петра Григоренка було заарештовано відповідно до санкції частини I ст. 190 Кримінального Кодексу РРФСР⁹¹.

На підставі рішення суду, Григоренко 26 травня 1970 року був поміщений у психіатричну лікарню спеціального типу у м. Черняхівську Калінінградської області. Небайдужі до діяльності Григоренка та інші його друзі разом із кримськими татарами штурмували Ташкентську в'язницю, а 5 червня 1969 року на площі Маяковського в Москві висунули вимогу його звільнення⁹². Після цього було проведено низку акцій в підтримку звільнення дисидента, здійснене окремими радянськими громадянами та навіть іноземцями⁹³.

В акті №59/с стаціонарної судово-психіатричної експертизи Григоренка від 19 листопада 1969 року вказано, що під час допиту генерал був афективно охоплений своїми переживаннями та непохитно переконаний у правоті своїх дій. Разом з тим «помічалися елементи патологічної інтерпретації

⁹⁰ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 196.

⁹¹ *Джемилев М.* Он был более чем другом для крымскотатарского народа // Человек, который не мог молчать. – С. 122 - 144.

⁹² *Бекірова Г.* Роль Петра Григоренка... // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 95.

⁹³ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 734.

середовища, хвороблива підозріливість та різко виражена афективна збудливість». Було визнано неосудність генерала в зв'язку зі стражданням психічного захворювання в формі «паранойяльного розвитку особистості з симптомами атеросклерозу головного мозку на початковій стадії». Хворобу діагностували через «ідеї реформаторства», зокрема, перебудови державного апарату, ідеї переоцінки власної особистості, «елементи параноїчного тлумачення окремих нейтральних фактів». На думку судових медичних експертів, у своїх ідеях Григоренко був непохитний, викладав їх із афектичним захопленням, некритично сприймав заперечення співрозмовників⁹⁴.

Згідно з клопотанням адвоката С. Калістратової «Про вимоги додаткових медичних документів і про проведення повторної судово-психіатричної експертизи на суді в судовому засіданні 3 лютого 1970 року» необхідно було довести відсутність захворювання Григоренка в зв'язку з наявністю двох вищезазначених експертиз із протилежними результатами. Був відсутній точний діагноз психічного захворювання, відсутні дані про те, які зміни особистості дають підстави для ставлення діагнозу, існував ряд неточностей та упереджених оцінок, порушені правила написання актів експертиз⁹⁵.

Упродовж 1971-1972 років лікар-психіатр Семен Глузман проводив заочну психіатричну експертизу щодо осудності Петра Григоренка. Він отримав листи від друзів та близьких, перечитав усі праці генерала, а також постанови судмедекспертиз, і дійшов висновку, що Григоренко на «психічне захворювання не страждає»⁹⁶. Тому зажадав скасування примусового лікування дисидента у спеціальній психіатричній лікарні (далі СПЛ) м. Черняхівська та направив висновок у Комітет прав людини академікові

⁹⁴ Власть и диссиденты : из док. КГБ и ЦК КПСС. – С. 239.

⁹⁵ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 299.

⁹⁶ Глузман С. Про що не написав самвидав // Дзеркало тижня. – 2007. – 14 грудня.

Андрію Сахарову. Однак, у питанні звільнення Григоренка це не допомогло, так як Семена Глузмана того ж місяця було заарештовано та засуджено на 7 років ув'язнення та 3 роки заслання⁹⁷.

Після першого відвідання свого чоловіка у психіатричній лікарні, Зінаїда Григоренко звернулася в радянські та міжнародні інстанції у яких повідомляла про нелюдяне поводження з Петром Григоренком у Черняхівській СПЛ.⁹⁸ Ніякої реакції радянського керівництва не було і широка кампанія протестів протривала у світі аж 4 роки. Лише перед візитом до Москви президента США Річарда Ніксона, Петра Григоренка нарешті виписали з лікарні. Будучи вдома, він довідався, що всі 5 років перебування в психіатричній лікарні його родина не отримувала пенсії. На його вимогу виплатити пенсію влада дозволила поновити виплату пенсії лише з дня виписки лікарні, тобто з 24 червня 1974 року.⁹⁹

Після звільнення, Григоренко почав активно відновлювати правозахисну діяльність. І вже влітку 1974 року правозахисник відвідав Крим, де зустрівся з активістами кримськотатарського руху. На основі інформації, отриманої від активу кримськотатарського руху в жовтні 1975 року Петро Григоренко дав розгорнуте інтерв'ю кореспонденту інформаційного агентства «Рейтер», яке було поширене низкою провідних засобів масової інформації світу¹⁰⁰. Згодом, дисидент виступив на захист одного з керівника кримськотатарського руху Мустафи Джемілева, підписав колективну заяву, у якій був висловлений протест проти критики Андрія Сахарова в радянській пресі після присудження йому Нобелівської премії Миру. Після ув'язнення Мустафи Джемілева на початку 1970-х рр. і до кінця перебування 1980-х рр.

⁹⁷ Інтерв'ю з Семеном Глузманом від 11 червня 2019 року; м. Київ. Інтерв'юер Дем'янчук Ірина.

⁹⁸ Хроника текущих событий. – Вып. 14. – 30 июня 1970 г. / Електронний ресурс: <http://hts.memo.ru/>.

⁹⁹ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 34.

¹⁰⁰ Адамовський В. Кримськотатарське національне питання в українському та російському правозахисному русі, 2005. – С. 200-208.

Петро Григоренко активно підтримував його та неодноразово виступав на його захист¹⁰¹. Він продовжив свою правозахисну діяльність ставши членом-фундатором Московської Гельсинської групи, підписав більшість її документів 1976 - 1977 років та став одним із ініціаторів створення 5 січня 1977 року при ній Робочої комісії з розслідування використання психіатрії в політичних цілях, яка була покликана виявляти та піддавати гласності випадки зловживання психіатрією, допомагати жертвам психіатричних репресій¹⁰².

У серпні 1976 року він став ініціатором створення Української Гельсинської групи. Також він продовжував свою діяльність по сприянню поверненню на батьківщину кримських татар та виступив на захист заарештованих членів Гельсинських груп Олександра Гінсбурга, Юрія Орлова, Анатолія Щаранського, Володимира Соловєя, Миколи Руденка, Олексі Тихого, Звіада Гамсахурдія.¹⁰³ Паралельно, Григоренко закликав світову громадськість виступати проти порушення прав людини. Правозахисник протестував проти рішення Кремля «перешкоджати антирадянським діям та діям, що загрожують знищенню радянської держави»¹⁰⁴. Григоренко зазначив: «Західні країни є дуже чутливими до розголосу в СРСР та дуже погано реагували на ставлення радянської влади до організацій. Однак вони не бояться стати на захист прав людини»¹⁰⁵.

У 1977 році у Григоренка виникли серйозні проблеми зі здоров'ям, потрібна була складна операція аденоми, яка в СРСР мала проходити у два етапи протягом не менше двох місяців, в США ж такі операції робили за 15

¹⁰¹ Бекірова Г. Роль Петра Григоренка... // Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 103-104.

¹⁰² Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 734.

¹⁰³ Хроника текущих событий. – Вып. 47. – 30 ноября 1977 г. / Электронный ресурс: <http://hts.memo.ru/>.

¹⁰⁴ Soviet Dissident Grigorenko Asks U. S. Political Asylum // The Washington Post. – 1978. March 31.

¹⁰⁵ Soviet Exiles appeal for aid // Вільне слово. – 1979. – 3 листопада.

хвилин. Шестимісячну «візу на виїзд» дали без зволікань і Григоренки виїхали до США, однак, повернутись уже не змогли.

Умовно період життя в Радянському Союзі Петра Григоренка можна поділити на три періоди. Перший включає в себе становлення комуністичного світогляду, досягнення значних вершин у військовій та науковій кар'єрі, другий, відповідно, трансформацію його світогляду під впливом суперечливих дій вищого партійного керівництва та внутрішнього обурення реальним станом речей у державі, рівня захищеності прав та свобод людини та громадянина, свавіллям радянських каральних органів. Саме на початку 1960-х років, він знаходить можливі альтернативи тодішньому стану речей і пропонує шляхи їх досягнення. Роблячи це публічно, Григоренко привертає до себе увагу влади, яка намагається всіма доступними методами обмежити таку опозиційну діяльність та стримати поширення небезпечного вільнодумства. Петро Григоренко був підданий утискам та репресіям, що ще більше підштовхнуло його до активної дисидентської діяльності. Він став прикладом того самого «інакодумця» в Радянському Союзі, який відчув на собі методи каральних органів з ліквідації правозахисного руху: арешти, судові процеси, стеження, прослуховування, обшуки, «лікування» в психіатричних закладах, які демонстрували насильницький спосіб існування засобів управління радянської влади. Третім періодом увінчується остаточне завершення формування політичних поглядів Петра Григоренка, яке відбулося за кордоном, де дисидент остаточно відмовився від комуністичних поглядів.

Розділ 2. Діяльність генерала на Заході

У контексті протистояння Заходу та СРСР під час Холодної війни і розгортання на цьому фоні боротьби за дотримання прав людини в СРСР, західні країни починають включати в арсенал своєї політики свідчення радянських дисидентів, спрямовані проти Радянського Союзу. Захід визначив для себе захист прав людини у всьому світі одним із основних напрямів у міжнародних відносинах, і керуючись, у першу чергу, Гельсинськими домовленостями 1975 року, взяв на себе зобов'язання моніторити ситуацію в СРСР у сфері гуманітарних питань. Петро Григоренко став знаковою фігурою у цьому протистоянні, таким чином, вимагаючи від Радянського Союзу дотримання укладених домовленостей щодо забезпечення прав людини.

2.1. Встановлення зв'язків Петра Григоренка із західною громадськістю

У листопаді 1977 року Петро Григоренко разом зі своєю дружиною отримав візу до США на шість місяців. Метою цієї поїздки була складна операція та зустріч з сином Андрієм, який емігрував раніше. Перед поїздкою у Петра Григоренка відбувся діалог з генералом КГБ, який він згадує так:

— Но вы меня обратно пустите?

— Пустим, говорю вам как генерал генералу. Пустим. Только просьба: никаких там интервью¹⁰⁶.

Після приїзду в Сполучені Штати Григоренко дотримав слова та не давав жодних інтерв'ю пресі та інших політичних заяв. Однак, 10 березня 1978 року Григоренко дізнався, що Указом Президії Верховної Ради СРСР його було позбавлено громадянства, а тому, права на повернення на Батьківщину. Офіційне пояснення влади було: «Враховуючи, що Григоренко

¹⁰⁶ Человек, который не мог молчать... — С. 58

П. Г. систематично здійснює дії, не сумісні з приналежністю до громадянства СРСР, і завдає своєю поведінкою шкоди престижу Союзу РСР»¹⁰⁷.

Можлива причина надання дозволу на виїзд закордон Григоренка полягає у тому, що у 1977 році відбувся 6-ий Конгрес Всесвітньої асоціації психіатрів у Гонолулу. Тоді були засуджені психорепресії та поставлено питання про перевірку тих чи інших випадків репресій західними психіатрами¹⁰⁸. Можна припустити, що й Петро Григоренко потрапив до числа таких «випадків». Також одну з причин висунув дисидент Олексій Смирнов: «Перед КГБ стояла задача: к 1983 году полностью очистить всю страну от диссидентов. Это мне говорили в Лефортово»¹⁰⁹.

Позбавлення громадянства було болісним ударом для Григоренка, його стан описував Мустафа Джемів:

Я вперше почув, як ця величезна мужня людина ридає. «Мустафа, зроби що-небудь», говорив він мені. Він рвався до країни, напханої таборами і психлікарнями, і, швидше за все, тут його знов чекала в'язниця, але він все одно любив Батьківщину. Звичайно, ми писали протести, звернення, щоб його повернули, але безрезультатно¹¹⁰.

13 березня 1978 року на прес-конференції в Нью-Йорку Петро Григоренко сказав:

Лишение советского гражданства, то есть невозможность жить на родине, для меня тяжелейший удар! Я прошел фронт с тяжелыми ранениями, тюрьмы, специальные психиатрические больницы, избиения во время следствия — я никогда не плакал. А сейчас спазмы душат горло, слезы застилают глаза. Меня лишили родины, общения с друзьями, круг которых расширился с каждым

¹⁰⁷ Документы Московской Хельсинкской Группы 1976-1982 / [Моск. Хельсинк. группа; о-во «Мемориал»; сост. Д. И. Зубарев, Г. В. Кузовкин]. — М. : Моск. Хельсинк. группа, 2006. — С. 261.

¹⁰⁸ Широкова І. Позиція західної медичної спільноти щодо каральної психіатрії в СРСР (1960–1980-ті рр.) // Наукові записки. — 2013. — Том 143. — С. 39.

¹⁰⁹ Человек, который не мог молчать... — С. 58.

¹¹⁰ Інтерв'ю з Мустафою Джемівим (розмовляла Г. Бекірова) // Діалог. — 2006. - № 40 (54). — 13-20 жовтня. — С. 10.

днем. Наша дружба священна! Это дружба борьбы за человеческое достоинство, за человеческие права. За эту дружбу в тоталитарных обществах платят тюрьмами, спецпсихбольницами, ссылками и лишением родины. У меня отняли возможность помогать друзьям в беде¹¹¹.

Таким чином бачимо, що рішення залишитись на Заході було вимушеним та тяжким.

Через чотири місяці після 6 Всесвітнього психіатричного конгресу у Гонолулу, на прохання самого Григоренка, який хотів отримати «іншу думку» західних спеціалістів про психічне здоров'я, був підданий психіатричній експертизі. Проводив цю процедуру досвічений американський психіатр Вальтер Райх. За словами психіатра, «повторне психіатричне обстеження радянського дисидента було безумовно рідкісною можливістю історичного значення»¹¹². У результаті, оцінюючи тести, інтерв'ю та інші експертизи, західні психіатри не знайшли доказів психічної хвороби Григоренка. Висновки були також підтверджені незалежним біометричним дослідницьким персоналом Нью-Йоркського державного інституту психіатрії на базі їхніх удосконалених стандартів аналізу відеоінтерв'ю, які були записані лікарями під час експертизи Григоренка. Також, вони не знайшли доказів психічного захворювання генерала і в минулому¹¹³.

Друг родини Григоренків, Осип Зінкевич, згадував, що після приїзду до США та операції Григоренко відмовлявся говорити про які-небудь політичні теми чи загалом про правозахисний рух в Радянському Союзі. Однак: «Руки йому розв'язала та сама «гуманна» влада, позбавивши його радянського громадянства 10 березня 1978 року»¹¹⁴. З того часу, Петро Григоренко активно включився в тамтешнє суспільне життя та почав налагоджувати

¹¹¹ Человек, который не мог молчать... – С. 58.

¹¹² Reich W. Grigorenko gets a second opinion. – The New York Times. – 1979. – 13 May.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 113.

контакти не лише з американською громадськістю, а й діаспорними осередками та впливовими представниками влади. Адже мав свої принципи, політичні погляди і переконання щодо багатьох проблем Радянського Союзу і міжнародних відносин країн Заходу.

Основними напрямками правозахисної діяльності Петра Григоренка на Заході стало: створення видань, що критикували радянський тоталітарний режим та аргументували високий рівень правової культури в демократичних країнах, створення та співпраця з правозахисними організаціями, налагодження зв'язків для роботи в самвидавах і тамвидавах, співпраця із засобами масової інформації в США та Канаді.

Петро Григоренко був впевнений у тому, що уряд США дотримується виконання прав людини та громадянина. Так, дисидент у 1978 році наводив приклад у листі до «Нового русского слова» емігранта з СРСР М. Побереженського, де вказано, що чоловіка викрали документи, однак пропустили через митницю з огляду на правдивість інформації, а в установі соціального забезпечення було йому оформлено грошову допомогу¹¹⁵. Описуючи цю ситуацію, Григоренко написав: «С тех пор я неоднократно убеждался, что Америка — не только другая страна, не имеющая аналогий с СССР почти во всем, но вроде бы другая планета, где человеческие отношения носят забытый было нами характер дружеского участия, улыбочивости и радушия»¹¹⁶. Тому, на думку Григоренка, в Сполучених Штатах права та свободи для громадянина повністю гарантувались з боку держави, на відміну від Радянського Союзу.

Перший публічний виступ Григоренка після позбавлення радянського громадянства відбувся вже 31 березня 1978 року у Лос-Анджелесі на Конгресі американських відділень «Міжнародної амністії», яка опікувалася

¹¹⁵ Григоренко П. Спогади. – С. 745.

¹¹⁶ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». // Григоренко П. Вдали от родины. – С. 790.

захистом політичних в'язнів і в'язнів сумління в країнах із різними політичними системами¹¹⁷. У своєму виступі Григоренко заявив, що радянські дисиденти базували свою діяльність на радянських законах і міжнародних деклараціях про права людини, які підписав Радянський Союз. Таким чином, вони домагалися виконання владою конституційних законів: свободи слова, друку, релігії, а республікам – права вільного виходу із союзної федерації і створення самостійних держав. До того ж, Григоренко наголосив, що дисидентський рух в СРСР є не підпільною, а відкритою організацією, адже тільки за допомогою легальних методів можна було здобути перемогу¹¹⁸.

Перша зустріч з американською громадськістю стала для Григоренка знаковою. Як згадує його товариш Осип Зінкевич: «Він усвідомив і зрозумів, що поряд з його минулим і генеральським званням йому додається ще новий і великий обов'язок – говорити перед західним світом про боротьбу за людські та національні права в СРСР, а головне, здобути цією боротьбою прихильність політиків, журналістів і урядів західних держав»¹¹⁹.

Важливим аспектом діяльності Петра Григоренка за кордоном були відкриті звернення та зустрічі з політичними діячами США й Канади. На них, головним чином, вирішувалися питання з приводу правових відносин у демократичних державах у рамках виконання Гельсинських угод. До того ж, зустрічі з відомими політиками мали важливе значення для формування у західної громадськості поглядів на методи консервації радянського консервації суспільства в умовах тоталітарного режиму. Таким чином, Григоренко намагався вплинути на рішення політичних діячів

¹¹⁷ Зінкевич О. Генерал Петро Григоренко в Америці // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 113.

¹¹⁸ Зінкевич О. Генерал Петро Григоренко в Америці // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 113.

¹¹⁹ Там само.

демократичних країн з приводу реакції на антиправові дії радянської влади стосовно населення та політику в умовах Холодної війни¹²⁰.

Одним із перших було звернення Петра Григоренка у листі до редакції щоденника «Нью-Йорк Таймс» 18 червня 1978 року разом російськими дисидентами: Людмилою Алексєєвою, Олександром Гінсбургом, Юрієм Мнюхом та Валентином Турчином. Тоді вони відіслали відкритий запит президентові Джиммі Картеру з приводу сумніву виконання СРСР договорів про озброєння, яке фактично порушувало радянською владою Гельсинські угоди, а також ув'язнення багатьох дисидентів, як стверджувалося: «Вони є «живим доказом» вигідної Москві інтерпретації міжнародних домовлень»¹²¹.

Крім того, 11 травня 1978 року в Білому Домі відбулася зустріч Петра Григоренка та президента США Рональда Рейгана. Розмова проходила про правозахисний, національний і релігійний рух у СРСР¹²². Зокрема, багато говорилося про масові репресії, сфабриковані суди в СРСР, військово-політичну ситуацію в світі, Заключний Акт Гельсинських угод та його невиконання радянським керівництвом. Як повідомляла українська діаспорна преса, Рональд Рейган заявив, що це була перша зустріч президента США та емігрантів з СРСР у такому форматі й висловив побажання продовжувати таку традицію¹²³. Зустріч Григоренка та Рейгана також стала знаковою для розгортання зовнішньої політики США. У даний час починається новий період похолодання відносин між Сполученими Штатами та Радянським Союзом. Відповідно, Америка будь-якими методами намагалася переконати своїх громадян та західні демократії в тому, що СРСР є справжньою «імперією зла»¹²⁴. З цією метою, було використано і діяльність Григоренка в

¹²⁰ Григоренко П. Три запитання Леоніду Іллічу Брежнєву // Свобода. – 16 січня.

¹²¹ Ген. Григоренко та інші остерігають президента Картера перед намірами Москви // Свобода. – 1978. – червень.

¹²² Смолій І. Ген. Петро Григоренко серед нашої громади в Америці // Народна воля. Скрентон. – 1978. – 20 квітня.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само.

Америці. Його свідчення стосовно недотримання в СРСР прав і свобод людини, зокрема тих, що закріплені в Гельсинських угодах, стали переконливою ілюстрацією радянського тоталітаризму.

На початках перебування в Сполучених Штатах Григоренко відвідав центр Український конгресовий комітет Америки (УККА), Український Національний Союз (УНС), видавництво «Свобода» та інші українські установи, де мав низку виступів. Зокрема, він відвідав влаштовану 9 квітня 1978 року Українським Інформаційним Бюро УККА прес-конференцію. Там, правозахисник наголосив: «Україна найбільш переслідувана з усіх республік СРСР. Вона знаходиться у колоніальному стані, а влада застосовує проти українців політику етноциду»¹²⁵. У виступі генерал висловлювався про національне питання, русифікацію, причини заборони виїзду українців за кордон, а також про можливості здійснення змін у СРСР легальним шляхом¹²⁶. До того ж, він критикував репресії проти діячів УГГ. У тому числі, йшлося про відомих членів організації Мирослава Мариновича й Миколи Матусевича: «Обидва - чесні молоді українці, для яких доля батьківщини, доля свого поневоленого народу дорожча ніж свій добробут, своя свобода і життя»¹²⁷. Також Григоренко висловився: «Йдеться про те, щоб наша дія і обороні переслідуваних Москвою борців за права українського народу не була лише реакцією на ворожі удари і не обмежувалася лише до оборони українських політичних в'язнів»¹²⁸

Співпрацюючи з організаціями УККА та УНС, які допомагали з організацією прес-конференцій, Григоренко отримав змогу виголошувати промови у різних куточках Америки. Так, 10 жовтня 1979 р. була опублікована промова Петра Григоренка «За національні права

¹²⁵ В.С. За самостійність – всюди і все! // Гомін України. – 1978. – 19 квітня.

¹²⁶ *Гваті І.* Я ще мрію побачити Україну незалежною, вільною // Християнський голос. – 1980. – 13 липня.

¹²⁷ В.С. За самостійність – всюди і все! // Гомін України. – 1978. – 19 квітня.

¹²⁸ Там само.

підсовєтських народів», виголошена 29 вересня 1979 року у Вашингтоні під час Третього Міжнародного Трибуналу Сахарова – віча, на якому щороку звітували колишні політичні в'язні. Головною темою цих зборів було «трагічне положення українського народу під комуністичною диктатурою Москви»¹²⁹. У промові Григоренка, головним чином, йшлося про порушення загальнолюдських прав у СРСР, його репутацію «тюрми народів» та колоніальний характер Радянського Союзу, факти масових репресій та геноцидів¹³⁰. Підзаголовки газет після виступу Григоренка виглядали доволі резонансними: «СРСР – вбивця народів», «Український приклад», «Безстрашні оборонці національних прав», «Перспективи Московської гельсінської групи», «Терор КДБ» тощо¹³¹.

30 квітня 1979 року у коледжі Центрального Коннектикуту, генерал Григоренко виступив із доповіддю-лекцією «Тематичний приклад Руху за права людини в радянсько-українській Гельсінській групі» для ознайомлення студентів із власними поглядами щодо українського правозахисного руху. Під час промови Григоренко наголосив на відсутності фактів дотримання прав людини в Радянському Союзі, назвав його «колоніальною імперією» та заявив про необхідність звільнення усіх політв'язнів¹³². Його промова була призначена для саме для американських студентів, які жили в умовах Холодної війни і мали побачити СРСР виключно як тоталітарну державу з потужною і жорстокою каральною машиною.

Задля популяризації українського правозахисного руху, Григоренко контактував із російськими дисидентами, які перебували в еміграції, та співпрацював з редакторами російськомовного журналу «Континент». У

¹²⁹ Колишні українські політв'язні звітують про Сахаровські свідчення у Вашингтоні та про трагічну ситуацію в Україні. // Свобода. – 1979. – 4 жовтня. – С. 1, 4.

¹³⁰ Григоренко П. До питання державної незалежності і взаємин між народами СРСР // Вільна думка. – 1980. – березень.

¹³¹ Зінкевич О. Генерал Петро Григоренко в Америці // Обертас О. Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 117-118.

¹³² Новицький С. Генерал Петро Григоренко // Український голос / Канадський фермер.

цьому журналі Григоренком було викладено заяву солідарності з російськими емігрантами, в якій йшлося про те, що радянська влада поневолила не лише неросійські народи СРСР, але й весь російський народ¹³³.

Тоді деякі представники українського націоналістичного крила в Америці критично поставилися до співпраці Григоренка з російськими дисидентами. Дисидент Осип Зінкевич у спогадах про Григоренка, зазначав, що Григоренко і українські націоналісти мали розбіжності в політичних поглядах: генерал належав до «реформаційно-комуністичної» течії дисидентського руху, а вони належали до «революційно-визвольних організацій»¹³⁴. До того ж, методи Григоренка були більш поміркованими й були спрямовані передусім на лібералізацію радянського тоталітарного режиму¹³⁵. Осип Зінкевич, описуючи цей конфлікт, стверджував:

В українських крайньо-правих часописах з'явилися перші статті проти Української Гельсінської групи, проти Генерала. Генералові заборонялося публікуватися у російських емігрантських часописах і вважали, що він не мав права бути обраний почесним президентом російських ветеранів Другої світової війни, не мав права стати членом редколегії російського журналу «Континент»¹³⁶.

Насправді, Григоренко погодився стати членом редколегії цього журналу, на підставі їхньої узгодженої з ним заяви, що стосувалася України та українського питання (цитуюмо цю заяву):

Самостійна, соборна Українська держава – без передумов; 2. Радянський Союз є спадкоємцем російської колоніальної імперії; 3. Партократія

¹³³ Григоренко П. За національні права підсоветських народів (1) // Свобода. – 1979. – 10 жовтня.

¹³⁴ Зінкевич О. Генерал Петро Григоренко в Америці // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 118.

¹³⁵ Сулятич М. «Єдиноеділімство» ген. Петра Григоренка.

¹³⁶ Зінкевич О. Генерал Петро Григоренко в Америці // Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 113.

привласнила собі російську історію; 4. Державну владу створено в СРСР за зразком російської державності та досвіду у творенні централізованої бюрократичної держави; 5. Для накинення єдиної імперської мови використовується досвід русифікації, практикований в царській Росії; 6. Для послаблення національних рухів використовується досвід Російської імперії щодо денаціоналізації неросійських народів, виселювань з національних територій і переміщувальних акцій шляхом застосування штучних та насильницьких міграцій¹³⁷.

Невдовзі знову з'явилися закиди Григоренку від однієї із українських газет начебто він «влився в чергову імперську акцію» як член редакційної колегії «Континенту»: «Він пристосовується до намагань російських колонізаторів-імперіалістів, які прагнуть зламати самостійницький фронт української діаспори та інших національних еміграцій поневолених Москвою народів, спрямувати їх на шлях протирежимної, а не визвольної-протиімперської боротьби»¹³⁸.

Окрім встановлення зв'язків з тамтешніми дисидентами, Григоренко плідно співпрацював із правозахисними організаціями в США й Канаді. Безумовно, таке встановлення корисних зв'язків з представниками товариств в еміграції збільшувало можливості для розповсюдження інформації про радянський дисидентський рух за кордоном.

Важливою подією у квітні 1979 року стало створення Закордонного представництва УГГ під його безпосереднім керівництвом. Інституція підтримувала зв'язки із УГГ в Києві, співпрацювала із західною пресою, радіо, телебаченням, видавництвами та суспільними організаціями в справі популяризації українського правозахисного руху, організувала кампанії з прав людини, сприяла допомозі перебування за кордоном представників організації, готувала звіти про порушення прав людини в СРСР. Для

¹³⁷ Українське життя. – 1980. – 30 квітня. – Ч. 8. – С. 3.

¹³⁸ Намагання створити одну організацію емігрантів з СРСР. – 1980. – 14 травня.

контролю за виконанням функцій УГГ була створена Спеціальна комісія виконання угод на чолі з Миколою Плав'юком¹³⁹.

Упродовж 1980 року на Заході велася інформаційна кампанія газети «Визвольний фронт» проти генерала Петра Григоренка, яку очолив оунівець Ярослав Стецько. Суперечки відбувалися з приводу того, хто буде репрезентувати українську діаспорну спільноту на Мадридській конференції у 1980 році, куди мали приїхати держави-учасниці Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Адже погляди обох сторін різнилися: Григоренко схилявся до більш демократичних поміркованих позицій у боротьбі проти Москви, а ОУН готувалася до «безкомпромісної боротьби з російськими імперіалістами»¹⁴⁰. Окрім того, представників «Визвольного фронту» обурило, що Київська Гельсінська Група передала повноваження виступати на Мадридській конференції не їм, а УГГ за кордоном, очолювану Григоренком¹⁴¹. Григоренко спочатку не звернув уваги на кампанію, вважаючи, що звинувачення можна легко спростувати, і вони перестануть публікуватися. Однак кампанія продовжилася, вийшла низка статей для дискредитації його діяльності. Поступово звинувачення адресувалися всьому Закордонному представництву УГГ¹⁴².

Виступи в Канаді Петра Григоренка були організовані Світовим Конгресом Вільних Українців (СКВУ) та Конгресом українців Канади (КУК): їхньою головною темою було розповсюдження інформації про несправедливість радянського режиму в середовищі українських емігрантів і канадського суспільства в цілому. За запрошеннями КУК дисидент приїжджав у Канаду в травні, червні та вересні 1980 року, де виступив у публічних залах Торонто, Гамільтона та інших канадських міст, брав участь у

¹³⁹Трибуна Закордонного представництва Української групи «Гельсінкі» очолена генералом Петром Григоренком // Українське життя. – 1980. – 15 жовтня. – С. 3.

¹⁴⁰Довкола Мадридської конференції // Новий шлях. – 1980. – 17 травня.

¹⁴¹Там само.

¹⁴²«Забороняють» П. Григоренка // Шлях перемоги. – 1979. – 15 березня.

зборах бандерівських «Організацій українського визвольного фронту» в Онтаріо і в поминальній акції, присвяченій річниці Голодомору¹⁴³. Радянські спецслужби тоді повідомляли, що поїздка до Канади супроводжувалася зустріччю із членом федерального парламенту, мером Торонто, а також рядом інтерв'ю на телебаченні, і що про його виступи говорили популярні «буржуазні» газети Заходу¹⁴⁴.

Перед поїздкою до Європи у 1980 році, Григоренко зазначав, що серед настроїв європейських країн домінував погляд щодо відсутності необхідності загострення відносин із СРСР. Він турбувався про те, що на майбутній Мадридській нараді жоден уряд не захоче торкатися проблеми прав людини, а обговорюватимуться лише ті, які не «викликають бурхливої реакції Радянського Союзу»¹⁴⁵. Тому, як голова Закордонного представництва УГГ, Григоренко в 1980 році відвідав ряд країн Західної Європи і мав виступи, популяризуючи український правозахисний рух.

Петро Григоренко усвідомлював, що потрібно розширювати справу Гельсинської групи, тому вирішив своєю поїздкою в європейські країни змобілізувати там широкі кола громадськості, які впливатиме на рішення урядів країн. Про це говорилося у повідомленні інтерв'юера діаспорної газети «Українське слово» Любові Дражевської: «Петро Григоренко вважає, що конче необхідно, щоб під час Мадридської конференції у кожній країні Заходу була група людей, яка постійно стежила б за перебігом нарад у Мадриді, і у випадку, коли б делегація їх уряду почала ухилятися від твердої позиції, то ця група мала би впливати на уряд»¹⁴⁶. Григоренко вважав доцільним створення міжнародного Гельсинського руху в Європі. За його сприяння, у Мюнхені почав діяти ініціативний комітет для створення такої

¹⁴³ Підсумки поїздки Петра Григоренка // Українське слово.

¹⁴⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань у м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1891. – Арк. 115.

¹⁴⁵ Акція «Правозахисний Мадрид» // Вільна думка. – Ч. 50.

¹⁴⁶ Любов Дражевська. Інтерв'ю з генералом Петром Григоренком // Українське слово.

групи на території Німеччини¹⁴⁷. Популяризація гельсинського руху Григоренком протягом двох місяців викликала значний резонанс у країнах Європи та зробила неабиякий вплив на позицію європейських політиків на Мадридській конференції. Зокрема, для поширення Гельсінського руху, та створення окремих відділень Гельсінської групи в країнах Заходу.

До Мадридської конференції Григоренко готувався задовго, заздалегідь залучившись підтримкою Західного Представництва УГГ, до якого належали Надія Світлична, Леонід Плющ, Ніна Строката та Володимир Малинкович, також підтримували Григоренка Комітет Гельсінських гарантій для України та «Смолоскип». Особливо активно готувався до конференції «Смолоскип»: було перекладено на англійську, іспанську і французьку мови документи УГГ, підготовлено меморандуми і заклики, подали від себе висококваліфікованих перекладачів.

Для всіх правозахисних організацій – українських і багатьох інших – Мадридська конференція була надзвичайно важливою подією. Йдеться про конференцію у Мадриді 1980 року, на якій зібралися представники держав-учасниць Наради з безпеки та співпраці в Європі. Метою була перевірка дотримання підписантами Заключного Акту Гельсінських домовленостей, тому держави мали звітувати і підсумувати ефективність цього процесу. Григоренко як співзасновник Московської та Української Гельсінських груп мав відігравати вагомий роль на всіх запланованих заходах, до нього була прикута увага преси і членів західних делегацій.

Створена акція Петра Григоренка «Правозахисний Мадрид» мала на меті розповсюдження інформації про порушення прав людини в СРСР, мобілізувати світову суспільну думку для участі в прозорих засіданнях фонду допомоги, добитися звільнення ув'язнених членів Гельсінської групи та

¹⁴⁷ База єдності - відвоювання УССД // Шлях перемоги. – Ч. 25.

загальної політичної амністії. Для організації акції всі бажаючі мали змогу надсилати грошову допомогу¹⁴⁸.

Вже 11 листопада відбувся перший у Мадриді виступ Петра Григоренка на прес-конференції американського «Ad hoc комітету», присвяченій радянському вторгненню в Афганістані. При нагоді, під час цієї промови Григоренко намагався донести думку членам конференції про ухиляння радянської делегації від розмов про права людини, про права націй на визначення власного соціального, економічного, політичного то культурного розвитку¹⁴⁹. Також, Григоренко засудив несправедливі та не правові переслідування усіх членів Гельсинських груп у СРСР, говорив про терор який застосовує радянська влада:

Спротив у неросійських національних республіках СРСР – в Україні, Литві, Латвії, Вірменії – жорстоко переслідують. Радянський режим, застосовуючи терор, намагається знищити історичну пам'ять неросійських народів. Я не буду говорити про страхіття минулих років, про мільйони українських жертв ГУЛАГу. Сьогоднішній терор – менших розмірів, але спрямований на найбільш видатних представників українського народу¹⁵⁰.

Лейтмотивом усіх інших його промов у Мадриді було національне питання. Григоренко повторював: «Україна не є частиною Росії, вона має власну ідентичність, і власну історію та культуру, і українці в праві вирішувати свою національну долю в самостійній українській державі».

Однією з цілей подорожі Григоренка по Європі у 1980 році було поширення Гельсинського руху на країни Заходу, та створення європейських Гельсинських груп. Григоренко бачив їх завдання таким чином: «Вони фактично мали стати громадським опором капітулянтській політиці

¹⁴⁸ Генерал П. Григоренко повернувся з Мадриду // Свобода. – 1980. – 2 грудня.

¹⁴⁹ Виступ на пресовій конференції в Мадриді 11 листопада 1980 р. // Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 394.

¹⁵⁰ Виступ на пресовій конференції в Мадриді 11 листопада 1980 р. // Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 394.

західноєвропейських урядів перед Радянським Союзом»¹⁵¹. Леонід Плющ, будучи разом з Григоренком в турне по Європі, згадує:

Ми наполягали на тому, що не можна розривати всіх цих проблем, бо Гельсінкі мають сенс як цілісність, у центрі якої мусить бути саме повага до прав людини. Без гарантії громадського контролю над црядом гуманітарний кошик угод є лише лицемірною маскою безпардонної торгівлі долями народів. Генерал розраховував на світовий Гельсінський рух, що переборе роз'єднаність гуманістичних рухів, зокрема пацифістського й правозахисного¹⁵².

22-29 квітня 1980 року Григоренки відвідали Париж на запрошення видавництва «Прес де ла Ренесанс», яке опублікувало спогади Генерала французькою мовою про те, як він знаходився в ув'язненні¹⁵³. Під час візиту, він дав низку інтерв'ю для французької преси, виступав на телебаченні, мав різні зустрічі з політичними діячами, зокрема з державним секретарем Франції Бернаром Стазі та соціалістом Мішелем Рокаром¹⁵⁴. На зустрічах Григоренко, головним чином, ознайомлював французьку громадськість із проблемами поневолених народів у СРСР, підкреслював право всіх народів Радянського Союзу на само визначеність тощо.

Французи палко поважали Григоренка, про що свідчить уривок з перекладу книги спогадів Петра Григоренка французького аналітика у газеті «Le Quotidien de Paris»: «Григоренко не бунтівник, а стратег. Він зважає усі за й проти перед тим, як діяти, попри те, що він зовсім не холоднокровний. Саме завдяки своїм внутрішнім суперечностям він відкриває і вказує іншим дорогу до добра. І саме тому він уособлює інакодумство чесної людини, що порвала із Совєтами»¹⁵⁵.

¹⁵¹ Генерал Григоренко повернувся з Мадриду // Свобода. – 1980. – 2 грудня.

¹⁵² Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – К.: Смолоскип, 2008. – С. 78.

¹⁵³ Вечеря з ген. П. Григоренком в Парижі.

¹⁵⁴ Довше мовчати не можу // Вільний світ - Free World.

¹⁵⁵ Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. – С. 56.

У зв'язку з післяопераційним станом, робочі поїздки по Європі Григоренку давали про себе знати та відбивалися на його загальному здоров'ї. Так, про перебування Петра Григоренка у Франції згадує його товариш та дисидент Леонід: «У Парижі перевтома Генерала була настільки велика, час його настільки перевантажений, що я просто не встигав вводити його в суть справи. А іноді Петро Григоренко був такий змучений зустрічами, що його дружина Зінаїда часто заступала його тимчасово на прес-конференціях, висловлюючи свої погляди»¹⁵⁶.

Широким відгомонам відбилося в англійській пресі перебування Петра Григоренка у Великобританії. Велике зацікавлення викликали думки генерала на тему радянських озброєнь і їх небезпеки для миру. На думку дисидента, СРСР тільки з тактичних причин говорив про можливість розрядки та період мирного співіснування. Свій погляд на національне питання Григоренко мав змогу висловити 12 травня 1980 р. в розмові з прем'єр-міністром Великобританії Маргарет Тетчер, під час виступів в англійському парламенті, в Інституті Стратегічних Студій та в розмовах із англійськими військовими, зокрема в військовій академії Сандгерст, а також на радіо та телебаченні Бі-Бі-Сі¹⁵⁷.

Під час перебування в Швейцарії генерал дав низку інтерв'ю для німецько- та французькомовної преси. За тиждень відвідання Швейцарії Григоренком тема проблеми національних меншин у швейцарських виданнях згадувалася дуже часто. Статті на цю тематику з'явилися в найпопулярніших, зокрема, в «Нос Цюркер Цайтунг»¹⁵⁸.

21 серпня 1980 року Григоренко мав декілька виступів під час маніфестації в Осло, які були антирадянського характеру. На вечірньому концерті в одному з університетів Осло, генерал висловив промову, під час

¹⁵⁶ Там само. – С. 76.

¹⁵⁷ До редакцій українських часописів // Новий шлях. – 1980. – 25 жовтня. – Вип. 51. – № 43. – С. 5.

¹⁵⁸ Підсумки поїздки Петра Григоренка // Українське слово.

якої засудив дії радянських військ у комуністичних країнах, а також розповів про імперіалістичну політику радянської влади відносно інших національностей. Закликав громадян Норвегії вплинути на уряд задля розвитку гельсінкського руху з прав людини, поширив інформацію про мовне питання в СРСР¹⁵⁹.

Щодо фінансування правозахисної діяльності Григоренка, то Український Демократичний Рух і Комітет ОПРВ намагалися створити широкий загальноукраїнський комітет для спонсорування доповідей Петра Григоренка в США, Канаді та Європі. УККА та «Смолоскип» такі пропозиції відкинули, однак погодилися давати кошти на поїздки¹⁶⁰.

Широкої практики серед українських дисидентів набула організація різних фондів із метою «підтримки правозахисників на Україні». Наприкінці жовтня 1980 року було вирішено створити, крім існуючих фондів допомоги, фонду допомоги переслідуваним і ув'язненим українцям, які приїжджали на Захід. Тоді ж було створено «Фонд - правозахисний Мадрид» для фінансування акцій у зв'язку з мадридською нарадою з питань європейської безпеки і співробітництва¹⁶¹.

2.2. Шляхи поширення інформації

Самвидав і тамвидав як видання книг прихованим від радянської влади способом в СРСР та за кордоном був одним із напрямів діяльності Петра Григоренка задля розповсюдження інформації про порушення радянською владою прав людини. Налагоджений радянськими правозахисниками механізм «самвидав-тамвидав», давав можливість переправляти за кордон, переважно контрабандою, матеріали про порушення прав людини. Таким чином, відбувалася постійна циркуляція інформації про зловживання в СРСР, яка весь час поповнювалася новими даними. Цей канал слугував цінним

¹⁵⁹ Ген. Петро Григоренко виступав в Осльо // Свобода. – 1980. – 30 серпня. – С. 1, 3.

¹⁶⁰ Генерал Петро Григоренко – емігрант // Український голос. – 1978. – 3 травня.

¹⁶¹ У справі акції «Правозахисний Мадрид» // Вільна думка. – 1980.

джерелом альтернативної інформації для західної громадськості і можливістю налагодити зв'язок між радянськими і закордонними правозахисниками.

Самвидав, як зазначав сам Григоренко, посилював зв'язки між дисидентами¹⁶². Адже бажання нових знайомств із іншими дисидентами посилювалося після прочитання творів і праць. Так, уже з кінця 1960-х рр. Григоренко брав участь у поширенні «самвидаву» по всій країні¹⁶³.

У 1965 році генерал написав свій перший лист у редакцію журналу «Вопросы истории КПСС» під назвою «Соккрытие исторической правды – преступление перед народом», у якому розкритикував рецензію, вміщену в журналі на книгу Олександра Некрича «1941. 22 червня» про початковий період війни. Григоренко доводив, що книга автора правдива, хоча і з окремими неточностями. При цьому дисидент засудив авторів неправдивої рецензії: «Это - нечестное, фальсифицированное обвинение, цели которого состоят в том, чтобы скрыть правду о войне и оболгать полезную, добросовестную книгу, чтобы настроить читателей и возможных издателей враждебно по отношению к ее автору»¹⁶⁴.

Після цього зв'язки Григоренка з іншими дисидентами стали розширюватися. Зокрема, Григоренко почав відвідувати дисидентів, які збиралися на квартирах для бесід. Там він і познайомився з українськими публіцистами Павлом Литвиновим, Ларисою Богораз, Наталею Горбаневською, Петром Якірим¹⁶⁵. Григоренко зазначав: «Вони були переконані, що кожна людина вільна в своїх переконаннях та має

¹⁶² Григоренко П. Наші будні. – С. 68.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Григоренко П. Наші будні. – С. 67.

¹⁶⁵ Чинченко І. Доля Генерала Григоренка.

необмежене право їх поширювати, а також знайомитися з переконаннями інших і взагалі одержувати й поширювати будь-яку інформацію»¹⁶⁶.

Найбільш відомим виданням, де почав публікуватися Григоренка, називаючи його «геніальною знахідкою рядової ініціативи»¹⁶⁷, був машинописний інформаційний бюлетень правозахисників «Хроніка поточних подій». «Хроніка» збирала і фіксувала факти політичних переслідувань та інших зазіхань на права людини в Радянському Союзі, а також інформувала читачів про боротьбу радянських громадян за дотримання громадянських свобод. Оскільки коло читачів «Хроніки» та кореспондентів було досить широким, цим виданням особливо цікавилася КДБ¹⁶⁸. Водночас, таємність видань дисидент вважав помилкою в діяльності дисидентського руху. Генерал вважав: «У підпілля ідуть для ліквідації суспільного устрою разом із його законами, а йти в підпілля, щоб добиватися своїх законних (конституційних) прав, це давати можливість владі зображати тебе кримінальником, ледь не бандитом, і душити таємно від народу, перетискуючи тебе без шуму із підпілля, куди ти сам забрався, в КДБістські застінки»¹⁶⁹. Цим Григоренко іще раз підтвердив те, що учасники дисидентського руху не мають здійснювати публікації підпільно як злочинці, адже це їх законне право.

Варто назвати окремих людей, із якими Петро Григоренко контактував у період видавничої діяльності: Юрієм Гріммом, Володимиром Буковським, згодом Олександром Гінсбургом, Юрієм Галансковим, Вірою Лашковою¹⁷⁰. Також значний вплив на розширення кругозору генерала мало знайомство і

¹⁶⁶ Руденко Р. Петро Григоренко мріяв будувати мости... // Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 31.

¹⁶⁷ Григоренко П. Наші будні. – С. 71.

¹⁶⁸ Grigorenko addresses Philadelphia AFL-CIO // The Ukrainian Weekly. – 1978. – June. – № 153.

¹⁶⁹ Григоренко П. Наші будні. – С. 61.

¹⁷⁰ Руденко Р. Петро Григоренко мріяв будувати мости... // Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 32.

дружба з Олексієм Костеріним, який допоміг зрозуміти потреби радянських громадян та підштовхнув його до боротьби за права національних меншин.

Заслуговують на увагу документи, опубліковані в самвидавах, співавтором яких був Григоренко. У співавторстві з Олексієм Костеріним було написано відозву «До комуністів СРСР, інших країн і всього прогресивного людства про ресталінізацію» у березні 1968 року, де було вказано, що XX з'їзд КПРС не змінив політичного режиму в країні, що «культ Сталіна» було замінено «культ Хрущова», посилювався волюнтаризм у плані прийняття рішень владою¹⁷¹. У другій відозві «До всіх радянських людей, до прогресивної громадськості світу» 1968 - 1969 рр. декларовано боротьбу за права людини. Всіх громадян СРСР Григоренко закликав залучатися до правозахисного руху та вказав на несправедливість комуністичного режиму й необхідність його реформування. Світова громадськість, на думку дисидента, повинна долучатися до боротьби за права людини та «наступати» на СРСР на міжнародній арені¹⁷².

У співавторстві дисидент підписав 20 документів, у тому числі листів, заяв і звернень. У листі «Учасникам Будапештської наради», відкритому листі комуністам Чехословаччини та всьому чехословацькому народу було засуджено інтервенцію радянських військ у Прагу. Петро Григоренко схвалював ліберальні реформи Александра Дубчека в Чехословаччині. Встановлення там прорадянського уряду генерал пов'язував із репресіями та порушеннями прав людини, тому закликав зберегти «соціалізм із людським обличчям» у Чехословаччині¹⁷³.

До самвидаву увійшли також наукові праці Григоренка з військової теорії, тактики і кібернетики, які були написані протягом 1942 - 1961 років.

¹⁷¹ Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали. – С. 129.

¹⁷² Reich W. Grigorenko gets a second opinion // The New York Times Magazine. – 1979. – May 13. – P. 39.

¹⁷³ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 329.

Автобіографічною працею є «Маньчжурський театр воєнних дій» 1942 року, де автор детально описав хід бойових дій біля озер Хасан та Ханкін-Гол. Праці також стосуються правильного бойового порядку, перегрупування різних родів військ під час битв, військової інженерії¹⁷⁴.

Праці написані Григоренком та у співавторстві завдяки самвидаву поширювалися на Захід, тому там про нього знали задовго, як він виїхав в Сполучені Штати. Видавнича діяльність Петра Григоренка безпосередньо охопила і тамвидав. Правозахисники перетворили передачу рукописів на Захід у систему, налагодили механізм «самвидав – тамвидав – самвидав». Тамвидавом стали називати книги і брошури, які були видруковані на Заході й поверталися у такому вигляді до СРСР¹⁷⁵. На Заході існували можливості для вільної публікації літератури, оскільки заборони висловлювання політичних поглядів там не існувало¹⁷⁶.

У Франкфурті в 1969 році було видано книгу Григоренка «Загибель Радянського Союзу, 1941» німецькою мовою. Це було однією з перших спроб наголосити на необхідності ліквідації «білих плям» в історії. Видання дискредитувало репресії радянської влади та помилки в командуванні Червоною армією як причини успіхів вермахту на перших етапах Другої світової війни¹⁷⁷.

У Парижі в 1969 році завдяки Григоренку було видано збірники «Самвидав I: голос опозиції комуністів в СРСР» та «Конфронтація в Росії: Документи опозиції Радянського Союзу». Це опубліковані збірники документів, листів, звернень із приводу справ політв'язнів, арештів представників дисидентського руху, протоколи ходу судових справ та допитів органів КДБ; також присутні документи про спроби організації

¹⁷⁴ Там само. – С. 311.

¹⁷⁵ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. – С. 209.

¹⁷⁶ Грай В. Генерал П. Григоренко та його друзі // Українське народне слово. – 1980. – 28 лютого.

¹⁷⁷ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 328.

мітингів та демонстрацій проти порушення прав людини в рамках Гельсинкських угод у Радянському Союзі¹⁷⁸.

В Амстердамі у 1973 року було видано книгу «Мысли сумасшедшего», де містилися листи та виступи дисидента. У документах правозахисника було висвітлено важливу мету генерала – визнати Радянський Союз у злочині приховування історичної правди. Для виправдання дисидентського руху як опозиції з легальними методами діяльності в рамках тоталітарного режиму СРСР листи адресувалися керівникам влади. У листуванні також виокремлено факти несправедливого суду над представниками українського правозахисного руху. Григоренко передовсім висвітлює життя дисидентів в психіатричних лікарнях, де радянські каральні органи змушували змінювати їхні переконання¹⁷⁹. Голландською мовою також була видана книга Й. Безмера та М. ван ден Хевела «Демократичний рух у Радянському Союзі: документи» в Амстердамі в 1971 році, у ній вказано на представництво Петром Григоренком правозахисного руху, який репрезентував Гельсинський формат вирішення питання захисту прав людини та виконання міжнародних зобов'язань, що забороняли порушення угод. Значний резонанс викликала поїздка дисидента країнами Західної Європи, під час якої Григоренко видав ряд документів ідейного та декларативного характеру. Із цією ж метою Григоренко публікувався в журналі «Internationale Spectator», що видавався в Гаазі¹⁸⁰.

Відома книга Петра Григоренка «Наши будни», вийшла друком 1978 року в США. Це видання передовсім висвітлювало дві характерні риси сучасної радянської дійсності в СРСР: жорстке порушення основних громадянських і національних прав та неможливість для влади запобігти дисидентському опору. Автор підкреслив, що в радянських газетах

¹⁷⁸ *Romanyshyn O. A Blueprint for Disaster? // America. – 1980. – January 10. – № 5.*

¹⁷⁹ *Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 32.*

¹⁸⁰ *Soviet Exiles appeal for aid // Вільне слово. – 1979. – 3 листопада.*

публікують неправдиву інформацію про правозахисників, проти яких відкривалися сфабриковані справи. Метою автора є аналіз підготовки та здійснення радянського правосуддя проти «інакомислячих»¹⁸¹.

Відома також публікація листа Григоренка під назвою «Соккрытие исторической правды - преступление перед народом!» у Лондоні та Онтаріо в 1978 році. Цей лист генерала Григоренка в редакцію журналу «Вопросы истории» не був редакцією надрукований. Лист був привезений із СРСР у Канаду без відома автора. У цьому йшлося про Другу світову війну, участь в ній Радянського Союзу, вказані маловідомі для 1970-х років факти, у тому числі причини успіху гітлерівських військ у перший період війни¹⁸².

Заслугує на увагу книга Григоренка «В подполье можно встретить только крыс», видана в Нью-Йорку в 1981 року. Це спогади дисидента, що охоплюють значний проміжок часу від початку століття до періоду дисидентського руху. Генерал віддає належне особам, які вплинули на формування його як особистості та дисидента. Ці спогади є автобіографічні, де автор вважає кульмінацією власного життя вибір на користь дисидентського руху:

Нет, не подрывал я престижа государства, но и сумасшедшим тоже не был. Я, вместе с моими друзьями, принимал участие в борьбе за правовое общество, боролся против лжи, которая наряду с террором, является главным средством сохранения и укрепления власти партократии. Власть, родившаяся в подполье и вышедшая из него, любит в темноте творить свои черные дела. Мы же стремимся вынести их на свет, облучить их светом правды. Власть, стремясь уйти из-под света, изображает наши действия, как нелегальные, подпольные, пытается загнать нас в подполье¹⁸³.

У Детройті в 1984 році був виданий переклад «Спогадів» Григоренка. Книга є описом життя автора та багатьох інших людей, що були його

¹⁸¹ Григоренко П. Наши будни. – С. 20.

¹⁸² Григоренко П. Соккрытие исторической правды - преступление перед народом! – С. 6.

¹⁸³ Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». – С. 10.

сучасниками. У «Спогадах» вказано, що Григоренко мав на меті ліквідувати тоталітарний режим у СРСР і ніколи не шкодував про вибір правозахисного руху як подальшого життєвого шляху¹⁸⁴.

Григоренко відомий також публікаціями в російськомовних газетах за кордоном, у таких як «Посев» (Франкфурт), «Новый журнал» у Лондоні та Онтаріо та «Вестник РСХД» в Парижі. Дисидент мав відношення до російського правозахисного руху, тому тісно співпрацював із його представниками в плані видавництва друкованих органів і міжнародного об'єднання дисидентів СРСР задля лібералізації політичного режиму в країні¹⁸⁵.

Відомі й інші російськомовні видання, де Григоренко видавав доповіді, зокрема, газети «Русская мысль» в Парижі та «Новое русское слово» в Нью-Йорку, а також «Континент» у Канаді. Саме за співпрацю із російськими видавництвами ОУН звинувачувала його в «єдинонеділимстві»¹⁸⁶.

Іспанською мовою була видана книга М. Ферзетті, який опублікував ряд документів, пов'язаних із формуванням Григоренком організації «Правозахисний Мадрид»¹⁸⁷. Італійською мовою вийшов збірник документів «Ув'язнені божевіллям», виданий у Мілані в 1972 році. У книзі вміщено ряд документів, пов'язані з діяльністю органів КДБ у психіатричних лікарнях для зміни переконання дисидентів¹⁸⁸.

Отже, можна зробити висновок, що правозахисна діяльність Петра Григоренка на Заході полягала, головним чином, у встановленні зв'язків з західною громадськістю, налагодженні співпраці з діаспорними правозахисними організаціями. Виступи Григоренка на прес-конференціях,

¹⁸⁴ Григоренко П. Спогади / пер. Д. Кислиці. – Детройт: Українські вісті, 1984. – С. 12.

¹⁸⁵ Kaylin J. Dissidents say military buildup vital for U.S. // New Haven Register. – 1983. – April 12.

¹⁸⁶ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 327.

¹⁸⁷ Там само. – 327.

¹⁸⁸ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 328.

лекціях, та інших заходах, давали свої плоди: про нього особисто та його справи говорили тисячі на Заході. Співпрацюючи з самвидавом, Григоренко розповсюджував інформацію про порушення прав людини серед населення Радянського Союзу. Петро Григоренко видав ряд документів про наявність опозиції з легальними методами боротьби, закликати громадськість долучитися до правозахисного руху. Більш оптимальні умови мав «тамвидав» - видавництва дисидентів за кордоном, діяльність яких відповідала нормам законодавства країн Заходу. Тому, Григоренко видавав праці, які закликали громадськість підтримати дисидентський рух та переконання владу звільнити політв'язнів.

Розділ 3. Висвітлення діяльності Петра Григоренка в західних ЗМІ

Преса стала для зарубіжної громадськості одним з основних джерел інформації про порушення прав людини в Радянському Союзі. Головна цінність цього джерела в тому, що на Заході пресу читали всі: люди різних соціальних прошарків, починаючи від простих робітників та закінчуючи найвищими посадовцями держави, різних професій та вікових категорій.

Громадська думка на Заході значною мірою залежала від «потеплінь» та «похолодань» у відносинах між США та Радянським Союзом, її позиція та спонукання до участі радянських дисидентів часто визначалися політичною кон'юнктурою. Західна преса як виразник громадської думки, стала платформою для публічного обговорення теми порушення прав людини в СРСР. Людмила Алексєєва писала, що правозахисний рух у Радянському Союзі «став вигідніший і з Заходу»: західна преса стала набагато частіше писати про становище з правами людини в СРСР¹⁸⁹. Так, західні засоби масової інформації, які активно публікували інтерв'ю, статті, фільми є важливими джерелами для дослідження діяльності Петра Григоренка за кордоном, які відображали функціонування правозахисного руху та заходи дисидента зокрема, спрямовані на збереження прав людини.

У той самий час проводити аналіз публікацій у західній пресі, присвяченій діяльності Петра Григоренка, досить складно. Велика кількість схожих між собою статей друкувалися у різних виданнях і подеколи в різних країнах. Дуже часто статті повторюють одна одну, розповідаючи про одні й ті самі події – відмінність полягає лише у способі викладу інформації. Через це, слід звернути увагу на найбільш репрезентативні статті, які можуть розповісти про ступінь обізнаності західної громадськості про особистість та діяльність Петра Григоренка.

В англomовній пресі вперше про правозахисну діяльність Петра Григоренка згадується у 1961 р., після засудження ним «культу особи»

¹⁸⁹ Алексєєва Л. История инакомыслия в СССР. – С. 254.

Микити Хрущова та виступу проти дискримінації єврейських військових офіцерів¹⁹⁰. У західній пресі було подано засудження Григоренком радянського тоталітаризму, «через який маси розчаровуються в соціалістичній радянській демократії»¹⁹¹.

Англомовні періодичні видання пізніше наголошували на тому, що позбавлення радянського громадянства Петра Григоренка відбувалося неконституційними методами. Наводились слова генерала, що це було «проти Божого закону» для СРСР позбавлення осіб громадянства¹⁹². При цьому давалась оцінка його виступам проти порушення прав людини, проти рішення Кремля «перешкоджати антирадянським діям та діям, що загрожують знищенню радянської держави»¹⁹³. Тоді американська преса наводила слова Григоренка, який на фоні Радянського Союзу піднімав авторитет США, говорячи про демократичність та політичний устрій цієї країни: «американська політико-економічна система – це найкраще, що людство винайшло на сьогоднішній день. Я не прагну ідеалізувати. У неї є недоліки. Але я б хотів, щоб мій народ міг жити в американському пеклі, а не в «радянському раю»»¹⁹⁴.

У контексті протистояння та «гонки озброєнь» американською пресою піднімалися питання військової підготовки їх супротивника Радянського Союзу. Про це, зокрема, говориться у вміщеному твердженні Григоренка у статті американської газети «*The Sun*»:

Колишній генерал, лисий, згорблений віком і хворобою, але все ще насторожено та твердо говорив через перекладача, коли його запитали чи він погоджується з президентом Рейганом, що Радянський Союз військово перевищує Сполучені Штати: «За кількістю Радянський Союз випереджає

¹⁹⁰ Dunlop J. A general out of step // The Times. – 1983. – July 22.

¹⁹¹ Reich W. Grigorenko gets a second opinion // The New York Times Magazine. – 1979. – May 13. – P. 18, 39-46.

¹⁹² Grigorenko Can't Go Home Again // The New York Times. – 1978. – March 12.

¹⁹³ Soviet Dissident Grigorenko Asks U. S. Political Asylum // The Washington Post. – 1978. March 31.

¹⁹⁴ U. S. Army buildup must go on, exiled Soviet general believes // The Sun. – 1983. – August 1.

ядерну зброю, хімічну зброю та звичайну зброю – повітряні сили, танки, артилерію та кількістю військ. Однак, Сполучені Штати випереджають технологічно, за якістю зброї, за якістю солдатської підготовки. Я не хочу зробити враження, що всі радянські солдати погані. Але якщо командна структура буде знищена, армія може розпастися, як нитка бісеру»¹⁹⁵.

Американські газети відображали окремі моменти правозахисної діяльності Петра Григоренка в СРСР, зокрема, участь у демонстраціях, політичних акціях, самвидавах, протестах проти придушення Празької весни 1968 року, підтримку репатріації кримських татар. Також згадувались, дві хвили арештів, під які потрапив і генерал¹⁹⁶. У пресі наголошувалось, що Григоренко був першим, хто потрапив у психіатричну лікарню, організовану за зразком НКВД, а також охарактеризовано автобіографічні спогади дисидента та коротко повідомлено про еволюцію ідейних поглядів до і в період участі в правозахисному русі¹⁹⁷. Видання «*The Times. Literary Supplement*» у рецензії на «Спогади» Петра Григоренка 10 квітня 1989 року цитувало слова генерала, які дозволяли західній громадськості зрозуміти тонкощі радянської політичної системи. Як розповідав Григоренко, «поховання» у психіатричну лікарню є набагато страшнішим, ніж бути допитаним як злочинець:

Якщо ти кажеш слідчому, що в СРСР нема свободи преси, це означає, що ти брехун, злочинець. Якщо ти кажеш те саме лікарю-психіатру, то він каже, що це маячня, психічна хвороба. Якщо ти це кажеш слідчому, що вибори мають бути виборами... це означає, що ти злочинець... Якщо ти повториш те саме психіатру, то він припише тобі «концепції реформувань»... Отже, ти маєш цілий набір симптомів шизофренії¹⁹⁸.

¹⁹⁵ U. S. Army buildup must go on, exiled Soviet general believes // *the Sun*. – 1983. – August 1.

¹⁹⁶ Газета «Вол Стріт Джорнал» помістила статтю генерала П. Григоренка про нові арешти в СРСР // *Свобода*. – 1979. – 27 грудня.

¹⁹⁷ *Slusser R.* The memoirs of a different dissident // *The Sun*. – 1983. – January 30.

¹⁹⁸ *Dunlop J.* A general out of step // *The Times/ Literary Supplement*. – 1989. – 10 April.

В американській газеті «*Globe and Mail*» 1970 року завдяки Григоренку продемонстровано приклади політичних нелегальних акцій як протест проти тоталітарного режиму із вимогами звільнення політв'язнів та захисту прав людини в контексті дотримання Гельсинських угод, які в результаті були придушені радянською міліцією¹⁹⁹. А також стало відоме рішення радянської влади в листопаді 1977 році про ліквідацію Гельсинських груп, що свідчило про небажання реформування тоталітарного режиму²⁰⁰.

У канадській «*Winnipeg Free Press*» у 1978 році зазначалось, що серед найбільш вагомих акцій протесту, в яких взяв участь Григоренко, була демонстрація проти Олімпійських ігор в Москві у 1980 році. Тоді генерал висловився за можливість дозволу спортивних змагань в СРСР лише за умови гарантій, наданих радянським керівництвом, щодо амністії політв'язнів незалежно від причин ув'язнення. Газета резюмувала, що це була форма політичного тиску на СРСР, на яку погоджувався Захід²⁰¹.

Важливим є висвітлення в закордонній пресі протестів проти русифікації неросійського населення у СРСР. Так, газета «*San Francisco Chronicle*» 1 квітня 1978 року цитувала такі слова дисидента: «Русифікація є однією з найбільших проблем українців, нації, кількість населення якої перевищує італійців і французів, разом узятих»²⁰². У закордонних виданнях Григоренко пояснював діяльність політв'язнів необхідністю лібералізації радянського тоталітарного режиму. За це таких осіб звинувачували в «шкідництві» та позбавляли вільно володіти мистецтвом, а арешти були звичною справою радянської влади²⁰³.

¹⁹⁹ Demonstrator disrupts theatre in Moscow // *Globe and Mail*. – 1970. – January 19.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Oleson T. General Grigorenko's message // *Winnipeg Free Press*. – 1978. – September 30. – P. 57-84. P. 61.

²⁰² Zane M. 'God's Law' Cited by Soviet General // *San Francisco Chronicle*. – 1978. – April 1. – P. 8.

²⁰³ Там само.

В американських газетах подавалась також думка Петра Григоренка стосовно соціального забезпечення в Радянському Союзі. Було сказано, що Григоренко інформував про можливість вільного функціонування профспілок в СРСР у 1920-і рр., тому дисидент вирішив актуалізувати вказане питання з огляду на несприятливі умови праці робітників СРСР. Недотримання прав робітників зумовило посилення правозахисного руху, що тягло за собою велику кількість арештів. Тому, у пресі зазначено погляди Григоренка про спрямованість репресивного апарату радянської влади проти прав робітників²⁰⁴.

Даючи оцінку національній та релігійній толерантності Петра Григоренка, західна преса висвітлювала його власний погляд на українсько-єврейські відносини. Було сказано, що дисидент, перебуваючи в СРСР, завжди допомагав єврейській меншині, навіть тоді коли Москва проводила офіційні кампанії проти так званих «космополітів» та «сіоністів». До того ж, повідомлялось, що Григоренко свідчив про відсутність антисемітизму серед українців та пояснив, що виконання національних та релігійних прав в СРСР вплинули на співіснування українців, євреїв, росіян та інших народів Радянського Союзу. Наводячи слова генерала: «Новоприбулі євреї-емігранти з України цілком можуть засвідчити, що українці не заслуговують на ярлики антисемітів»²⁰⁵.

ЗМІ засвідчували підтримку країнами Заходу Гельсинського руху та українських правозахисників. Дані періодичних видань США та Канади свідчили, що в країнах НАТО в 1975 році існувало 10 радянських діаспор, які допомагали виконувати Гельсинські угоди з метою захисту прав людини²⁰⁶. В одному з них, була подана думка Григоренка на підтвердження того, що дії демократичних країн у відповідь на порушення прав людини в СРСР були не

²⁰⁴ Grigorenko addresses Philadelphia AFL-CIO // The Ukrainian Weekly. – 1978. – June. – № 153.

²⁰⁵ Grigorenko speaks on Ukrainian-Jewish relations. – 1978. – August 13. – № 171.

²⁰⁶ Soviet Exiles appeal for aid // Вільне слово. – 1979. – 3 листопада.

завжди чіткими, однак рішучими, що існували факти звільнень дисидентів із в'язниць та концтаборів саме під тиском урядів країн Гельсинського руху²⁰⁷.

Періодичні видання свідчать про залучення представників американської й канадської громадськості на допомогу правозахисним організаціям. Згідно з даними газети «Вільне слово», Флора Макдональд повідомила, що розширить платформу для діяльності радянських дисидентів, особливо це мало виявитися на переговорах Іди Кудель із Міністром закордонних справ СРСР Андрієм Громико в США щодо дотримання курсу сприяння діяльності правозахисних організацій²⁰⁸.

В англomовній пресі відзначені погляди Петра Григоренка щодо наявного зв'язку радянського правозахисного руху та політичного тиску країн Заходу на СРСР. Тому генерал стверджував, що правозахисний рух сприяє успіхам антивоєнного руху, однак закликав Захід не роззброювати армію з огляду на можливість військової агресії з боку СРСР²⁰⁹. Згідно з висвітленнями західних газет, Григоренко висловлювався, що катастрофою є перебування половини людства планети під керівництвом тоталітарного режиму та домінування комуністичного руху над гуманізмом²¹⁰.

Місце і роль Петра Григоренка у радянському дисидентському русі відображене в газеті «*Fraternal Voice*». В опублікованій статі йшлося про те, що саме він сформував Міжнародну асоціацію підтримки Гельсинських груп, що він виступав на слуханнях в Конгресі, їздив до Мадриду, де свідчив перед Гельсинською комісією про переслідування членів гелльсинських груп та звертався до урядів та громадськості за допомогою у захисті членів руху за права людини у Радянському Союзі. А також те, що у діяльності генерала

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Soviet Exiles appeal for aid // Вільне слово. – 1979. – 3 листопада.

²⁰⁹ Kaylin J. Dissidents say military buildup vital for U.S. // New Haven Register. – 1983. – April 12.

²¹⁰ Nelson R. Soviet exile's memories, regrets. – 1983. – March 29.

були зацікавлені такі особи як президент США, королева Англії, та інші діячі Заходу²¹¹.

У «*San Francisco Chronicle*» була оприлюднена інформація про демонстрацію фільму про життя Петра Григоренка, продюсером якого став British Broadcasting Co. У фільмі було зображено, як використовували психіатричні лікарні проти дисидентів, як мужньо тримався Григоренко під час допиту, коли дисидент зазначав, що не згідний із тактикою побудови комунізму Леонідом Брежнєвим і виробництвом ядерної зброї, спрямованої проти Заходу, і з комуністами, які не бажали дотримуватися угод із обмеження використання зброї, оскільки не могли впевнено перегнати США в «гонці озброєнь»²¹².

Щодо висвітлення діяльності Петра Григоренка на телебаченні та радіо, важливо відзначити участь дисидента в репортажах та інтерв'ю, які були організовані діаспорними журналістами. Про генерала можна дізнатися з магнітофонних записів, які показують окремі моменти біографії правозахисника²¹³.

Відомий репортаж із Нью-Йорка від 10 травня 1974 року, присвячений п'ятій річниці від арешту дисидента. У репортажі зазначено, що ім'я генерала відоме у всьому світі. Українець за походженням, він виступав за захист політичних прав народів СРСР, та був заарештований за протест відродження сталінізму в Радянському Союзі. Демократичні організації світу, серед яких і «Фонд миру» імені Бертрана Рассела, закликали міжнародну

²¹¹ Gen. Grigorenko to Lecture at SUNYA Uptown Campus // Fraternal Voice. – 1982. – November 11.

²¹² Zane M. 'God's Law' Cited by Soviet General // San Francisco Chronicle. – 1978. – April 1. – P. 8.

²¹³ Grigorenko P. A New Crackdown on Activists in Soviet Union // The Wall Street Journal. – 1979. – December 20.

громадськість провести в цей день демонстрацію солідарності і назвати його «Днем Григоренка»²¹⁴.

Варто зауважити, що важливим фактором, який визначав цікавість західної громадськості до проблеми каральної психіатрії, був емоційний фактор. Тому ЗМІ намагалися акцентувати увагу на співчутті, співпереживанні західних читачів та глядачів до дисидентів, які перебували у психіатричних лікарнях та «лікувалися» від «неправильних» поглядів. Так, з радіорепортажу Віктора Боровського від 8 травня 1979 року стало відомо, що у 1974 році вийшов кінофільм про життя Петра Григоренка. У той час він знаходився у Черняхівській психлікарні. Фільм було знято за матеріалами, які генерал передав своїй дружині під час перебування на «лікуванні» у Ташкенті²¹⁵. За словами дисидента, його одразу вирішили «зламати»: вдягнули у гамівну сорочку, били (і навіть по каліченій на війні нозі), душили, вивертали руки. Коли Григоренко заявив про своє голодування, його намагалися у дуже брутальний спосіб годувати силоміць²¹⁶. Англійський кіносценарист Леслі написав сценарій на основі вказаних матеріалів, кінострічка вийшла під назвою «Він не хотів мовчати». Фільм висвітлював психіатричні експертизи як умови покарання радянською владою представників дисидентського руху. Саме завдяки міжнародного розголосу цього фільму Петро Григоренко опинився на волі²¹⁷.

9 лютого 1983 року відбулося інтерв'ю Василя Шулькевича та Григоренка на тему радянських психіатричних лікарень, де колишній ув'язнений заявив, що радянська влада робить все можливе для розвитку

²¹⁴ Інтерв'ю від 10 травня 1974 року. Демонстрація на оборону П. Григоренка. Інтерв'юєр В. Шулькевич // Тексти передач радіостанції «Свобода» Музею-архіву українського самвидаву. – Ф. 13.

²¹⁵ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 320.

²¹⁶ *Protesting Spereitual Murder* // *Time Magazine*. - 1970. - 29 January.

²¹⁷ Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – С. 321.

судової психіатрії та спростувати звинувачення у знищенні політв'язнів у психіатричних лікарнях й примусовому визнанні дисидентів ненормальними²¹⁸.

Отже, у пресі, радіо та телебачення США й Канади яскраво відображаються життя та діяльність Петра Григоренка. Західні засоби масової інформації висвітлювали його мужню та справедливую людську натуру, давали позитивну оцінку його правозахисної діяльності. Інформативність цих джерел зумовлена тим, що ЗМІ безпосередньо встановлювали зв'язки з дисидентом, а публікації, репортажі та передачі виходили за участі самого правозахисника. Також можна стверджувати, що достовірність таких джерел зумовлена бажанням Петра Григоренка розповсюдити правдиві факти про анти правові дії радянської влади щодо власних громадян. Однак, будучи залежною від політичної ситуації, преса часто спрямовувала свої публікації стосовно Григоренка у русло подій пов'язаних з Холодною війною та конфронтацією двох блоків. А кількість статей, де фігурувала його постать, збільшувалась у періоди загострення взаємин між Сходом та Заходом.

²¹⁸ Інтерв'ю з генералом Григоренком про радянську психіатрію від 9 лютого 1983 року. Інтерв'юєр В. Шульхевич // Тексти передач радіостанції «Свобода» Музею-архіву українського самвидаву. – Ф. 13.

Висновки

Дисидентський рух був спробою ненасильницького мирного опору тоталітаризму. В Україні виникли різноманітні його течії: національний, релігійний, правозахисний тощо. Ідеї що ними пропагувались були популярні серед національно-свідомої інтелектуальної молоді. На початку 1960-х років до неї долучився Петро Григорович. На той момент він уже досяг значних кар'єрних висот як викладач, як науковець та військовий. Маючи поважний статус у Радянській Україні, він все ж наважився відкрито виступити спочатку проти тих вад радянської державності, що здавались йому найбільш деструктивними, а згодом – взагалі проти тоталітаризму та комунізму загалом.

Ми умовно виокремили три періоди життя Петра Григоренка в Радянському Союзі. Перший з яких включає становлення комуністичного світогляду, досягнення кар'єрних вершин, другий – трансформацію його світогляду, пошук ним можливих альтернатив тодішньому стану речей в радянській державі та сприйняття дисидентських ідей. Саме на цьому етапі він стає об'єктом репресій радянської каральної системи. Упродовж третього періоду остаточно завершується формування його політичних поглядів і він остаточно відмовляється від комуністичних поглядів.

Нами охарактеризовано встановлення Петром Григоренком зв'язків з західною громадськістю, перешкоди його діяльності закордоном, спроби його дискредитації та основні розбіжності в політичних поглядах з окремими організаціями в еміграції. За кордоном Петро Григоренко сконцентрувався на написанні й поширенні матеріалів, у яких критикувався тоталітарний режим та аргументувався високий рівень правової культури в демократичних країнах. Також він співпрацював із засобами масової інформації й правозахисними організаціями, налагоджував зв'язки для роботи в самвидавах і тамвидавах, контактував із російськими дисидентами, які перебували в еміграції тощо. Генерал засуджував радянську пропаганду й

методи придушення мирних методів опозиції і поширював матеріали про можливість відстоювання власної позиції легальними методами, закликав громадськість долучитися до правозахисного руху тощо.

У роботі було висвітлено діяльність Петра Григоренка з погляду західних ЗМІ, головним чином, через пресу, радіомовлення та телебачення. Зокрема, зауважено, що в іноземній пресі Петро Григоренко характеризувався в основному через призму радянських репресій щодо дисидентського руху, арештів членів Української Гельсинкської групи, його критики поміркованості громадськості демократичних держав щодо дій радянської влади тощо. Активна популяризаційна діяльність Григоренка сприяла повсюдному поширенню фактів про протиправні дії радянської влади щодо громадян СРСР.

Таким чином, попри значну сукупність праць, що досліджують дисидентський рух загалом, окремі аспекти життя та діяльності Петра Григоренка досі залишаються недостатньо дослідженими. Серед них найвагомішими є причини трансформації його світогляду від свідомого сталініста до відомого у світі дисидента, спрямування, методи та результати його дисидентської діяльності, основні характеристики його поглядів тощо. Подібна проблематика і ставилась за мету та основні завдання нашого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела:

1.1 . Неопубліковані джерела:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань у м. Києві.
– Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1891.
2. Музей-архів українського самвидаву при видавництві
«Смолоскип».

2. Опубліковані джерела:

1. *Адамовський В.* Кримськотатарське національне питання в українському та російському правозахисному русі, 2005.
2. *Бекирова Г.* Нельзя не отметить, что значительная часть татарского населения высказывает желание вернуться в Крым // Крым и крымские татары в 19-20 ст. – М., 2005.
3. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / Арх. нац. безопасности при Ун-те Джорджа Вашингтона (США), Московская Хельсинская группа; подгот. текста и коммент.: А. А. Макаров, Н. В. Костенко, Г. В. Кузовкин. – Москва : Московская Хельсинская Группа, 2006.
4. *Григоренко П.* «В подполье можно встретить только крыс...». – Нью-Йорк: Издательство «Детинец», 1981.
5. Генерал Петро Григоренко : спогади, статті, матеріали / упоряд. Олесь Обертас. – К.: Смолоскип, 2008.
6. *Григоренко П.* Наші будні. – Нью-Йорк: Сучасність, 1978.
7. *Григоренко П.* Спогади. / пер. Д. Кислиці. – Детройт: Українські вісті, 1984.
8. *Григоренко П.* Соккрытие исторической правды - преступление перед народом! Письмо в редакцию журнала «Вопросы истории КПРС». – Лондон - Онтарио: Заря, 1978.

9. Документи Московської Хельсінкської Групи 1976-1982 / [Моск. Хельсінк. група; о-во «Меморіал»; сост. Д. І. Зубарев, Г. В. Кузовкін]. – М. : Моск. Хельсінк. група, 2006.
10. Мисли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – Амстердам: Фонд имени Герцена, 1973.
11. Человек, который не мог молчать... / под общ. ред. А. П. Григоренко; ОО «Харьковская правозащитная группа». — Харьков: ООО «Издательство права человека», 2015.

1.2. Періодика:

1. Акція «Правозахисний Мадрид» // Вільна думка. – 1980.
2. База єдності - відвоювання УССД // Шлях перемоги. – Ч. 25.
3. Вечеря з ген. П. Григоренком в Парижі.
4. В.С. За самостійність – всюди і все! // Гомін України. – 1978. – 19 квітня.
5. Газета «Вол Стріт Джорнал» помістила статтю генерала П. Григоренка про нові арешти В СРСР // Свобода. – 1979. – 27 грудня.
6. *Гваті І.* Я ще мрію побачити Україну незалежною, вільною // Християнський голос. – 1980. – 13 липня.
7. Генерал Григоренко в Нью-Йорке. – 1978. – 11 марта.
8. Генерал П. Григоренко повернувся з Мадриду // Свобода. – 1980. – 2 грудня.
9. Генерал Петро Григоренко – емігрант // Український голос. – 1978. – 3 травня.
10. Ген. Петро Григоренко виступав в Осльо // Свобода. – 1980. – 30 серпня. – С. 1, 3.
11. Ген. Григоренко та інші остерігають президента Картера перед намірами Москви // Свобода. – 1978. – червень.

12. *Грай В.* Генерал П. Григоренко та його друзі // Українське народне слово. – 1980. – 28 лютого.
13. Григоренко П. До питання державної незалежності і взаємин між народами ССРСР // Вільна думка. – 1980. – березень.
14. Григоренко П. Гельсінкським групам – міжнародній правовий захист // Вільна думка. – 1980. – 25 травня.
15. Григоренко П. Група «Гельсінки» // Новий шлях. – 1979. – 21-28 квітня. – № 16-17.
16. *Григоренко П.* За національні права підсоветських народів (1) // Свобода. – 1979. – 10 жовтня.
17. *Григоренко П.* За національні права підсоветських народів (2) // Свобода. – 1979. – 10 травня.
18. Григоренко П. Заява у справі нових арештів в Україні // Б.н. – 1979. – серпень.
19. *Григоренко П.* Три запитання Леоніду Іллічу Брежнєву // Свобода. – Б. р. – 16 січня.
20. *Глузман С.* Про що не написав самвидав // Дзеркало тижня. – 14 грудня 2007. – 14 грудня.
21. Довкола Мадрідської конференції // Новий шлях. – 1980. – 17 травня.
22. Довше мовчати не можу // Вільний світ - Free World.
23. До редакцій українських часописів // Новий шлях. – 1980. – 25 жовтня. – Вип. 51. – №43. – С. 5.
24. «Забороняють» П. Григоренка // Шлях перемоги. – 1979. – 15 березня.
25. Інтерв'ю з Мустафою Джемілевим (розмовляла Г. Бекірова) // Діалог. – 2006. - № 40 (54). – 13-20 жовтня.

26. Колишні українські політв'язні звітують про Сахаровські свідчення у Вашингтоні та про трагічну ситуацію в Україні. // Свобода. – 1979. – 4 жовтня. – С. 1, 4.
27. Лист ген. Петра Григоренка // Українське життя. – 1980. – 15 жовтня.
28. *Любов Дrajевська*. Інтерв'ю з генералом Петром Григоренком // Українське слово.
29. *Новицький С.* Генерал Петро Григоренко // Український голос / Канадський фермер.
30. Підсумки поїздки Петра Григоренка // Українське слово.
31. *Савенко Ю.* Дело генерала Петра Григоренко по материалам посмертной экспертизы // Независимый психиатрический журнал. – 1992. – № 3-4. – С. 36-60.
32. *Смолій І.* Ген. Петро Григоренко серед нашої громади в Америці // Народна воля. – 1978. – 20 квітня.
33. *Сулятич М.* «Єдиноеділімство» ген. Петра Григоренка.
34. Трибуна Закордонного представництва Української групи «Гельсінкі» очолена генералом Петром Григоренком // Українське життя. – 1980. – 15 жовтня. – С. 3.
35. *Чинченко І.* Доля Генерала Григоренка .
36. *Широкова І.* Позиція західної медичної спільноти щодо каральної психіатрії в СРСР (1960–1980-ті рр.) // Наукові записки. – 2013. – Том 143.
37. Demonstrator disrupts theatre in Moscow // Globe and Mail. – 1970. – January 19.
38. *Dunlop J.* A general out of step // The Times. – 1983. – July 22.
39. *Dumyn V.* The General and the specific // Toronto Rally In Defence Of Soviet Workers. – 1978. – June. – P. 9.
40. Gen. Grigorenko to Lecture at SUNYA Uptown Campus // Fraternal Voice. – 1982. – November 11.

41. Grigorenko Can't Go Home Again // The New York Times. – 1978. – March 12.
42. Grigorenko addresses Philadelphia AFL-CIO // The Ukrainian Weekly. – 1978. – June. – № 153.
43. Grigorenko speaks on Ukrainian – Jewish relations. – 1978. – August 13. – № 171.
44. Grigorenko urges Olympic botcott... // The Ukrainian Weekly. – No. 218.
45. Grigorenko P. A New Crackdown on Activists in Soviet Union // The Wall Street Journal. – 1979. – December 20.
46. *Kaylin J.* Dissidents say military buildup vital for U.S. // New Haven Register. – 1983. – April 12.
47. *Nelson R.* Soviet exile's memories, regrets. – 1983. – March 29.
48. *Oleson T.* General Grigorenko's message // Winnipeg Free Press. – 1978. – September 30. – P. 57-84.
49. *Reich W.* Grigorenko gets a second opinion // The New York Times Magazine. – 1979. – May 13. – P. 18, 39-46.
50. *Romanyshyn O.* A Blueprint for Disaster? // America. – 1980. – January 10. – № 5.
51. Protesting Speretual Murder // Time Magazine. – 1970. – 29 January.
52. Soviet Dissident Grigorenko Asks U. S. Political Asylum // The Washington Post. – 1978. – March 31.
53. Soviet Exiles appeal for aid // Вільне слово. – 1979. – 3 листопада.
54. U. S. Army buildup must go on, exiled Soviet general belives // The Sun. – 1983. – August 1.
55. *Slusser R.* The memoirs of a different dissident // The Sun. – 1983. – January 30.
56. *Zane M.* 'God's Law' Cited by Soviet General // San Francisco Chronicle. – 1978. – April 1. – P. 8.

1.4. Джерела усної історії:

1. Інтерв'ю з генералом Григоренком про радянську психіатрію від 9 лютого 1983 року. Інтерв'юєр В. Шухевич // Тексти передач радіостанції «Свобода» Музею-архіву українського самвидаву. – Ф. 13.
2. Інтерв'ю від 10 травня 1974 року. Демонстрація на оборону П. Григоренка. Інтерв'юєр В. Шухевич // Тексти передач радіостанції «Свобода» Музею-архіву українського самвидаву. – Ф. 13.
3. Інтерв'ю від 10 травня 1974 року. Демонстрація на оборону П. Григоренка. Інтерв'юєр В. Шухевич // Тексти передач радіостанції «Свобода» Музею-архіву українського самвидаву. – Ф. 13.
4. Інтерв'ю з Семеном Глузманом від 11 червня 2019 року; м. Київ. Інтерв'юєр Дем'янчук Ірина.

1.5. Джерела в електронному форматі:

1. Хроника текущих событий. – Вып. 14. – 30 июня 1970 г. / Электронный ресурс: <http://hts.memo.ru/>.

2. Література:

2.1. Монографії, збірки статей:

1. *Алексеева Л.* История инакомыслия. – М: Издательство Весть, 1992.
2. *Аксютин Ю.* Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – 2-е изд., испр. И доп. – М.: Российская политическая энциклопедия(РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010.
4. *Бажан О., Данилюк Ю.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 2000.
5. *Джемилев М.* Он был более чем другом для крымскотатарского народа // Человек, который не мог молчать. – Харьков: ООО «Издательство права человека», 2015.

6. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / Сост.: В. А. Козлов, О. В. Эдельман, Э. Ю. Завадская; Под ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко. – М.: Материк, 2005.

7. *Фирсов Б.* Разномыслие в СССР 1940-1960-е годы. – Санкт-Петербург, 2008.